

- Araştırma Makalesi -

⌘ ANAYASALCILIĞIN ANTİK YUNAN KÖKENLERİ:
KAMUSALLIK, POLİTİKA VE HUKUKUN KARŞILIKLI
İLİŞKİSİ*

(ANCIENT GREEK ORIGINS OF CONSTITUTIONALISM: THE CORRELATION
AMONG PUBLIC SPHERE, POLITICS AND LAW)

Oğuzhan Bekir Keskin**

*πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος,
τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*
Protagoras***

ÖZ

Anayasa kavramı Batı’da 18. yüzyılın sonunda tarih kadar eski anayasal arayışlara bir yanıt olarak türetilmiştir. Bu evrensel nitelikli anayasalcılık düşüncesinin kökenlerini Antik Yunan dünyasına değin izleyebiliriz. Dahası, başat kamusalıcı karakteri ve polis’in kendine özgü yapısıyla Antik Yunan dünyası, bugün kullandığımız birçok felsefî-bilimsel kavram ve politik-hukukî kurum ortaya çıkartmıştır. Bir makro kamusal alan olarak polis’in ayrıcalıklı zengin sınıf ile yoksul sınıf ara-

---

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Bu makale 19.11.2020 tarihinde Yayınevimize ulaşmış olup, 02.12.2020 tarihinde birinci hakem; 19.02.2021 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir.

** Dr., Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. (ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3103-1171>). Her türlü eleştiriye minnet duyacağım: oguzhan.keskin@kocaeli.edu.tr; oguzhanke@gmail.com

*** “İnsan tüm χρημάτων’un ölçüsüdür: olanların olduğunun, olmayanların olmadığının.” (Χρημάτων: şeyler; ancak daha çok insanın kullandığı, gereksindiği, bu amaçlarla ürettiği şeyler.) André Laks ve Glenn W. Most (ed. ve çev.), Early Greek Philosophy. Volume VII: Sophists (Part 1), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 2016, s. 42.

Bu makaleye atıf için; Keskin, Oğuzhan Bekir, “Anayasalcılığın Antik Yunan Kökenleri: Kamusalılık, Politika ve Hukukun Karşılıklı İlişkisi”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt No.: 10, Sayı No.: 19, 2021, s. 231-280.

sında sürekli bir iktidar mücadelesine sahne olması daha önce metafizik çağrışımları olan adalet sorununu bir anayasal sorun kılmıştır. Bu sorunun çözümlenmesi, politik eylem alanının ürünü olan hukukla mümkün olabilirdi. Pek tabii ki, neyin adil olduğu ve politik-hukukî alanın nasıl düzenlenmesi gerektiğiyle ilgili bitmek bilmeyen bir tartışma da mevcuttu. Antik Yunan anayasalcılığının böylesi niteliklerini ele almak, bugün kendi özgün bağlamımızda karşılaştığımız demokratik ve anayasal gerileme sorunlarıyla nasıl başa çıkılabileceği hususunda bize yeni/yenilenmiş bir bakış açısı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Anayasalcılık, Kamusalılık, Politik, Politeia/Anadüzen, Polis, Adalet, Ethos

ABSTRACT

The concept of constitution was created in the West in the late 18th century to provide a response to constitutional pursuits that are as old as the history itself. We can follow the origins of constitutionalism - that which is universal in character- until the ancient Greek world. Furthermore, with its fundamental civic *ethos* and the distinctive constitution of the *polis*, this world has provided many philosophical-scientific concepts and political-legal institutions that are still in widespread use today. As *polis* -as a macro public sphere- was the battleground for power struggle between the privileged rich and the poor classes, the question of justice, which initially had metaphysical associations, transformed into a constitutional issue. The resolution of this problem could be possible with such laws that are products of direct political action. Of course, a never-ending debate regarding what is just and how the political-legal sphere should be organized had never ceased to exist. To reflect upon such qualities of ancient Greek constitutionalism -whilst keeping in mind of our own distinct context- may provide us a new/renewed perspective on how to tackle our own contemporary constitutional issues such as constitutional and democratic regression.

Keywords: *Constitutionalism, Public Sphere, Political, Politeia/Constitution, Polis, Justice, Ethos*

***

GİRİŞ

Antik Yunan dönemi politik, ahlâkî, hukukî sorunlar için alabildiğine zengin bir laboratuvar işlevi görür. Bugün dahi bu alanlarda kullandığımız birçok terim, sahip olduğumuz birçok kavram ve kavrama biçimi Antik Yunan laboratuvarında yapılan deneylerle üretilmiş veya belirli kılınmıştır. Bu laboratuvar salt Antik Yunan felsefesinden ibaret değildir. Diğer çok önemli bir kol bizatihi sosyopolitik yaşam pratikleridir.¹ Bu döneme yönelik izleşimizi sadece felsefî düşünce bağlamıyla sınırlarsak karşımıza yanlış bir resim çıkar. Zira Antik Yunan felsefesi, hele ki esas aldığımız filozoflar Platon, Platon üzerinden Sokrates ve Aristoteles’le sınırlıysa; sözgelimi, özellikle demokrasi deneyi hakkında bize taraflı, hatta tarafgir (*biased*) bilgiler verir.² Kuşkusuz bu filozoflar sözü edilen araştırma konuları için çok önemli birer başvuru kaynağıdır; bununla birlikte Antik Yunan felsefî düşüncesi tek-tek filozofların ürettiklerine indirgenemez.³ Dahası, bu kaynak filozofların hangi politik-hukukî bağlam içinde ve kendilerini bu bağlama göre nasıl konumlandı-

¹ “İnsan faaliyetleri hareketlerden ve düşüncelerden oluşur. İnsanlar belirli şartlar altında maddi üretim yaparken; somut eserler ortaya koyarken; gelenek, görenek ve kurumlar oluştururken yaptıkları etkinlikler hakkında düşünceler geliştirirler. Bu etkinlikler ve düşünceler birbirlerine ayrılmaz bağlarla bağlıdır.” Ateş Uslu, *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş. Tarihyazımı, Temel Yaklaşımlar ve Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s.1. (Özellikle bkz.: ss. 1-36).

² Tabî ki mesele bu filozoflarla sınırlı değil. Hatta öznel politik bir konumdan da önce bizatihi felsefî düşüncenin tarihçiliği için de bu yargı geçerlidir. Aristoteles’in “birinci sınıf bir düşünür” olduğunu teslim eden ve kendisinden önce gelen filozoflara yaklaşımda özenli olduğunu vurgulayan W. K. C. Guthrie dahi onun tüm bu niteliklerine ve özenine karşın, aynı “öncellerini değerlendirmeye gelince kendi düşüncesinin sorunları ve ön kabulleri gözünü o kadar körleştirir ki, sağduyusunu yitirir, hatta kanıtların nasıl doğru dürüst kullanılabileceğinden habersizdir denilebilir” demekten de geri duramaz. Bkz.: W. K. C. Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, (çev. Ergün Akça), İstanbul: Kabcacı, 2011, ss. 55-56. A fortiori, politik duruşlar/ideolojik meseleler söz konusu olduğunda kendimizi filozofların çıkarımlarına teslim etmek kadar yanlış bir yüklenim olamaz. Bir bütün olarak Antik Yunan felsefesi ve tek tek filozoflar, içinde geliştikleri tarihsel bağlamla birlikte değerlendirilmelidir.

³ Esasen başka bir bağlamda konuşan McIlwain’e göre Antik Yunanlarda politika gözlemlenen olguların felsefî bir açıklamasıdır. Charles Howard McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund, 1975, s. 28. Diğer bir ifadeyle diyebiliriz ki, bir Antik Yunan üretimi olarak felsefî düşünme yöntemi salt filozoflara has bir şey değildir.

rarak konuştuklarını bilmiyorsak kendimizi bu filozofların değer yargılarına ve önyargılarına, çoğu zaman farkında dahi olmadan, teslim etmekten alıkoyamayız.⁴ Bu nedenle, izleyen satırlarda da sık sık yararlanılacak olan felsefî izlekler, tarihsel bağlamları içerisinde ve eleştirel bir perspektifle ele alınmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada, anayasal düşüncenin kurucu evrelerinden biri -hatta kuvvetle muhtemelen ilki- olduğuna inandığım Antik Yunan anayasalcılığının bütünlüklü bir izdüşümünü çıkarmaya çalışmayacağım. Onun yerine, politika ve ahlâk üzerine felsefî/kuramsal düşüncenin ilk yurdu olarak kabul edilen Antik Yunan dünyasında hukuk üzerine düşünüşün de gelişkin bir edim olduğunu, ancak Antik Yunan laboratuvarının özgün koşulları dolayısıyla hukukun politikayla/politik eyleyişle iç-içe düşünüldüğünü anlatmaya çalışacağım. Antik Yunan dünyasının başat kamusalı (*civic*) karakterini (*ἦθος*, *ἔθος*, *ethos*) ve onun özgün politik-hukukî formu *polis*'i (*πόλις*) merkeze aldığımızda da anayasal düşüncenin bu laboratuvarın doğal bir vargısı olduğunu ileri sürebileceğim. Böylece, Batı dünyasında 18. yüzyılın sonunda ulaşılan modern anayasa kavramının düşünsel kökenlerini Antik Yunan dünyasında bulabileceğimizi göstermeye gayret edeceğim. Bu yükleniminse, bir anayasadan bekleediklerimiz ve bekleediklerimizi nasıl bekleyebileceğimiz -ve daha da önemlisi nasıl gerçekleştirebileceğimiz- hususunda bizi bugün kendi özgün bağlamımızda alabildiğine ihtiyacımız olan yeni bir perspektifle daha ileri bir düzeyde düşünmeye teşvik edebileceğini umuyorum.

Kanımcı bu perspektif, devlet erklerinin kendi aralarında denge-denetim mekanizmaları sağlayacak şekilde ayrılmalarından önce gelen bir alana dairedir. Zaten tözünde ne iktidarın sınırlandırılması ne de temel

⁴ İki üstteki dipnottan da hareketle, basit bir örnekle şunu demek istiyorum: Salt Platon okuyarak Atina demokrasisi hakkında hiçbir sağlıklı bilgi edinilemez ve dayanaklı hiçbir eleştiri yapılamaz. Okuyucu son tahlilde kendi eğilimleri doğrultusunda hakıyla Platon'la hemfikir olabilir kuşkusuz, ancak ve ancak Platon'un içinde bulunduğu bağlamı, kendisinin öznel konumunu ve neye niçin karşılık verdiğini anlayarak. Sokrates'in yargılanması meselesi için de aynısı tastamam geçerlidir. Atina demokrasisinin durumu, Sparta ile rekabet, savaş ve bunun anlamı ile getirileri, demokrasinin iki kere devrilmesi ve geri gelmesi, demokrasiiden oligarşiye geçişin politik-hukukî anlamları ve bu döngünün yurttaşlar üzerinde bıraktığı psikolojik etki... Tabii, Sokrates'in yine tüm bunlara karşı kendi öznel konumlanışı, salt yargılanışında da değil, öncesi ve sonrasında neye neden dolayı ve ne için tavır takındığıyla beraber tüm bunların hepsi hakıyla bir anlama çabasının olmazsa olmazı olmalıdır.

hak ve özgürlüklerin güvencelenmesi talebi, kurulmuş iktidarların işlevsel ayrılığıyla başlar. Temsilcilerinin, onları yetkilendirenler adına ve yetkilendirenlerin ortak çıkarları doğrultusunda, belirli bir süreyle emanet edildikleri devlet erklerine -aynı zamanda kurucu iktidar kapasitesini de haiz olan- yurttaş bütünüün bizatihi denge-denetim mekanizması olması gereksinimi, geç 18. yüzyılda “modern” anayasa kavramını doğuran temel itkilerden biriydi. Kuşkusuz, demokratik olanlar dahil Antik Yunan *polis*’lerinde *böylesi* modern bir temsil veya denge-denetim ilişkisi yoktur.⁵

Gelgelelim, kamusalığın başatlığı, adalet sorununun -bizim bugünkü dağarcığımızla- kamusal alan içerisinde çözümlenmesi gerekliliği, hukukun *polis*’in, dolayısıyla politik topluluğun kamusal değerlerini yansıtan bir ürün olması gerektiği gibi özellikleriyle Antik Yunan dünyasının, bu dünyada kamusalılık, politika ve hukuk arasındaki karşılıklı ve yineleyişli (*recursive*) ilişkinin⁶, bugün deneyimlediğimiz anayasal ve demokratik gerileme fenomenleri nezdinde bize öğreteceği veya anımsatacağı dersler olduğunu sanıyorum.⁷

⁵ Modern erkler ayrılığının, Antik ve Orta Çağ denge-denetim sistemlerinden farklılığı hakkında bkz.: Ergun Özbudun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, ss. 13 vd.

⁶ Recursive sözcüğünün böyle bir kavramsal anlamla kullanılmasını Ober’den devraldım. Bulabildiğim çevirilerin Ober’in anlattığını karşılamadığını düşündüğüm için “yineleyişli” karşılığını kendim uydurdum. Buradaki kasıt, ya da daha doğrusu benim anladığım, örneğin, katılımcı politik eylemle, anayasalcı bir hukuk düzeninin ayrı ayrı etkin olabilmek için birbirlerinin işleyişine/eylemliliğine ihtiyaç duymasıdır. Diğer bir deyişle, yurttaşlar ilgisizse anayasal düzen varlık amacını gerçekleştiremez; yurttaşların korunması için güçlü bir anayasal düzen gereklidir: Tarafların her biri sürekli etkin olarak (eylemlerini/etkinliklerini yineleyerek) diğerinin ve diğerinin etkin olabilmesinden ötürü de kendisinin etkinliğini güvence altına alır. Bkz.: Josiah Ober, “Law and Political Theory,” *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005, ss. 408-411.

⁷ Salt Macaristan, Polonya, Türkiye gibi ülkelerde değil İtalya, Birleşik Krallık ve ABD gibi ülkelerde de yükselen ve adlarına sağcı popülist veya kısaca popülist denegelen akımlara karşı anayasa kuramı ve karşılaştırmalı anayasa hukuku literatüründe sayıları gittikçe artan nitelikli çalışmalar yapılmaktadır. Burada özellikle Paul Blokker, Gabor Halmai ve Kim Lane Scheppelle gibi yazarların yakın tarihli çalışmalarını özellikle anmak isterim. Türkçe anayasa hukuku literatüründe “popülist anayasalcılık” ile ilgili yakın tarihli bir çalışma için bkz.: Ahmet Mert Duygun, “Popülist Anayasacılığa Giriş,” 9 *Anayasa Hukuku Dergisi* 18, 2020. Bununla birlikte Duygun po-

Antik Yunan dönemine başvuru söz konusu olduğunda aklımıza genel olarak felsefe, özel olarak politik felsefe/politika felsefesi⁸ veya ahlâk felsefesi gelebilir; ancak bir bilim veya felsefî disiplin olarak hukuk pek düşünülmez. Hâlbuki, biz bu dönemde sınırları belirgin bir anayasalcı kavrayışın peşine düşeceksek, ve hatta bulduğumuz takdirde bu, modern-olan hukukî anayasa kavramının oluşumunda kurucu düşünsel malzemeleri verebilecek öncül bir kavramsal bakış açısı sağlayacaksa, hukuk üzerine de gelişkin bir düşünme kapasitesine sahip bir topluma ihtiyacımız var demektir. Talihliyiz ki, politika ve ahlâk felsefelerinin birer disiplin olarak doğduğu yer olan Antik Yunan dünyasında bu sorunların hep hukukla iç-içe düşünüldüğünü öne sürebiliriz. Aslına bakarsanız bu zorunlu bir sonuçtur, zira Antik Yunan politik düşüncesinin ve felsefesinin iki itici gücü adalet ve erk/iktidar kavramları olmuştur.⁹

Yine de burada neden hukuk düşüncesinin politika veya ahlâk üzerine düşünüş gibi felsefe-bilim alanında başlı-başına özerk bir yer edinmediği sorulabilir. Bunun nedeninin esasen oldukça anlaşılabilir olduğu-

---

pülist anayasalcılığa liberal anayasalcılık perspektifinden yaklaşmaktadır. Bense, bu akımları hakkıyla anlayıp bunlara karşı çözümler üretebilmenin tam da bu klasik perspektifi aşmaktan geçeceğine inanıyorum. Bu çalışma biraz da böylesi bir arayışın temel kazıları olarak okunabilir.

⁸ Politik felsefe ile politika felsefesi kavrayışları arasında, bağlam gerektirdiğinde ve ilgilenenler için, bir ayırım yapmak gerekir diye düşünüyorum. Anladığım kadarıyla, kabaca, politika felsefesi politika üzerine felsefe yapmak, politik felsefe ise politik-olanın felsefesidir. Bu bağlamda ilki daha genel ve betimleyici/deskriptif, ikincisi ise daha spesifik ve buyurucu/preskriptif bir kavrayış olarak nitelenebilir. “Politika” ile “politik/politik-olan” arasında yapılan farklı ayrımlara (Carl Schmitt, Chantal Mouffe, Jacques Rancière) gönderme için bkz.: Uslu, ss. 18-19. Ayrıca bkz.: “Politik felsefe sadece politik şeyler üzerine bir soyutlama değildir, aksine politik şeylerin mantığının kurulmasına ve bozulmasına dair bir etkinliktir.” M. Ertan Kardeş, *Yönsüzleşmiş Savaşlar. Politik Felsefenin Bir Sınır Meselesi Olarak Savaş Dair*, İstanbul: Pinhan, 2019, s. 175. Yine bu konuyu ele alan yeni ve önemli bir derleme için bkz.: M. Ertan Kardeş (haz.), *Politik Felsefe Nedir?*, İstanbul: Tekin, 2020

⁹ Esasında bu ikisi Antik Yunan düşüncesi ve yaşamı bağlamında çok yakından ilişkilidir. Her Antik Yunan polis’i bünyesinde sayıca az zenginler ile yoksul çoğunluk içerdiği için politik mücadele tarafların özelce tanımladığı adalet talebi üzerinden gerçekleşmiş ve bunu sağlamak için de anadüzene hâkim olmak (ya da en azından yasalar üzerinde etkili olmak), yani iktidar istemişlerdir. Bkz.: Ober, “Law and Political Theory,” ss. 394, 397 ve tüm çalışma; Melissa Lane, *Greek and Roman Political Ideas*, Londra: Penguin, 2014, ss. 25-92 (özellikle bkz.: ss. 32-33)

nu düşünüyorum. Yunanlar *polis*'e içkin anadüzenleri ne olursa olsun kamusal karakteri (*ethos*) baskın, politik-olarak-etkin bir toplumdur. Lloyd'un klasikleşmiş ifadesiyle "açık tartışma ve müzakere" Antik Yunan entelektüel başarılarının temelinde yer alarak onların *ethos*'larının belirleyici özelliği¹⁰ ve kamusal alan *par excellence* olarak *agora*, bir Yunan *polis*'inin olmazsa olmazıydı.¹¹ Hatta, denilebilir ki -en azından Klasik Dönem'de- Antik Yunan *polis*'i bizatihi bir makro kamusal alandır. Diğer bir deyişle, bu mekânsal ve karakteristik arka plan, hukukî sorunlara dair düşünüş ve eyleyişleri de politik eylem alanı içerisinde ortaya çıkan ortak, kamusal bir etkinlik olarak gerçekleştirir.

Son olarak önemle vurgulanmalı ki, herhangi bir daraltma yapmadan "Antik Yunan *polis*'leri"ne dair söylenebilecek her söz eleştirel bir perspektifle karşılanmalıdır. Zira, araştırmacılarca "Antik Yunan dünyası", görece daha da az bilgi sahibi olabildiğimiz "Karanlık Çağlar" veya özellikle arkeologlar tarafından tercih edilen daha dar ve yeni bir adlandırılmayla "Erken Demir Çağı"nın¹² ardından gelen üçlü bir bölünmeyle ele alınır: Arkaik Dönem, Klasik Dönem ve Helenistik Dönem.¹³ Bu

¹⁰ G. E. R. Lloyd, *Magic, Reason and Experience. Studies in the Origin and Development of Greek Science*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979'dan aktaran: Michael Gagarin, "The Unity of Greek Law," *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s.39. Ayrıca bkz.: Lloyd, ss. 240-264

¹¹ *Agora* (ἀγορά), Türkçede zaman zaman İngilizce marketplace çevirisiyle koşut olarak -çarşı/pazar sözcükleriyle karşılanır. Bu başlı-başına yanlış bir çeviri olmasa da Antik Yunan dünyasının kamusal bağlamına aşına olmayanlar için yanıltıcı olabilir. Aynı kökten gelen ἀγορεύω (agoreúō) eylemi "topluluk içinde/kamusal alanda konuşmak" anlamına gelirken, ἀγοράζω (agorázō) eylemi "satın almak" anlamını karşıladığı gibi "sık sık agora'ya gitmek" anlamına da gelir. Buradaki ticarî anlamın da kamusalı içre olduğu, toplanma anlamından türediği açıktır. Bkz.: Henry George Liddell ve Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1940. (Açık erişim: [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=a\)gora/](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=a)gora/), tüm internet kaynaklarına son erişim tarihi 10.01.2021'dir.); Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kabalca, 2011, s. 16.

¹² P. J. Rhodes, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, Cumhur Atay (çev.), İstanbul: İletişim, 2019, s. 24.

¹³ Bkz.: Sarah B. Pomeroy, *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi. Siyaset, Toplum ve Kültür*, Oğuz Yarılgas (çev.), İstanbul: Alfa, 2016, ss. 13-17 (Zaman Cetveli); Rhodes, ss. 5-6 (İçindekiler), 22, 89, 195; Oğuz Yarılgas, "Eski Yunan Medeniyeti," *İnsanın Tarih Yolculuğu*, Ferzan Durul (ed.), İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, 2020, ss. 149, 156, 161. Rhodes'a göre Arkaik Dönem M. Ö. yaklaşık 800-500, Klasik Dönem

dönemsel ayrımlar da anlaşılabilceği üzere kesinlikli veya sorunsuz ayrımlar olarak alınmamalıdır. Zira sözgelimi, her polis verili bir dönemde kurumsal açıdan aynı gelişmişlik düzeyinde değildir.¹⁴ Yine, anadüzenleri hakkında öyle ya da böyle bütüncül diyebileceğimiz bir şekilde bilgi sahibi olabildiğimiz polis'ler yalnızca Atina ve Sparta'dır.¹⁵ Elimizdeki yazılı kaynakların çoğu Atina'da -Atinalı veya orada bulunan kişiler tarafından- yazılmıştır.¹⁶ Bununla birlikte, Klasik Dönem'e gelindiğinde Atina ve Sparta'nın kültürel ve politik açıdan baskın veya hegemonik polis'ler olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷ Gerçekten de bu dönemde politik açıdan en güçlü olan Atina ile Sparta arasındaki rekabet dolayısıyla bu iki polis'in diğer polis'lerin anadüzenlerine müdahale ettiği,

M. Ö. yaklaşık 500-323 ve Helenistik Dönem M. Ö. 323-146 yıllarını; Pomeroy'a göre Arkaik Dönem M. Ö. yaklaşık 750/700-480, Klasik Dönem M. Ö. 480-323 ve Helenistik Dönem M. Ö. 323-30 yıllarını; Yarlıgaş'a göreyse Arkaik Dönem M. Ö. yaklaşık 800-500, Klasik Dönem M. Ö. 479-323 ve Helenistik Dönem ise M. Ö. 323-30 yıllarını kapsar.

¹⁴ Rosalind Thomas, "Writing, Law, and Written Law," The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 56.

¹⁵ Hansen ve Nielsen de bu doğrultuda tekil polis'ler üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun Klasik Dönem Atina demokratik polis'i veya Arkaik ve Klasik Dönem Sparta'sı üzerine yoğunlaştığını kaydeder. Bkz.: Mogens Herman Hansen ve Thomas Heine Nielsen (ed.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 14.

¹⁶ Rhodes, s. 89. Hansen ve Nielsen'in derlediği envanter nitelikli devasa yapıtta dahi, yazarlar eldeki kanıtların büyük oranda "Athenocentric" yani "Atina-merkezli" olduğunu kaydetmekten geri durmazlar. Hansen ve Nielsen, s. 47.

¹⁷ Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 20; Rhodes, s. 89. Mogens Herman Hansen, Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State, Oxford: Oxford University Press, 2006, ss. 49, 126, 129. Hegemon (ἡγεμών, "lider") polis'ler başka bir polis üzerinde politik (ve bazen ayrıca askerî) güç sahibi polis'lerdir. Üzerinde güç sahibi olunan "bağımlı (ὕπηκος, hypekoos) polis"ler genellikle içeride yine özyönetimlerini korumakla birlikte autonomia'larını (αὐτόνομία, dış ilişkilerdeki özgürlük, yani bağımsızlık. Bkz.: Hansen, s. 126.) kaybederler. Klasik Antik Dönem'de bu tür hegemonilerin en bilinenleri Atina hegemonluğu'daki Delos Birliği (M. Ö. 487-404), Sparta hegemonluğu'daki Peloponnesos Birliği (M. Ö. Yaklaşık 550-366) ve Thebes hegemonluğu'daki Boiotia Federasyonu'dur (M. Ö. 447-386). Hansen, ss. 129-130. Hypekoos polis kavramı için genel olarak bkz.: Hansen ve Nielsen, ss. 88-89.

hâliyle kendi kurumlarını ve alt-kültürlerini yaydıkları görülmektedir.¹⁸ Bu doğrultuda, bu çalışmada mümkün olduğunca Atina ve Sparta dışındaki örneklere yer verilecek ve gelişmeler ele alınırken Arkaik, Klasik ve Helenistik (veya bu sonuncu için aynı kasıtle *polis*-sonrası¹⁹) Dönem ayrımları yapılacaktır. Bununla birlikte, genel olarak “Antik Yunanlar” veya “Antik Yunan *ethos*’u/dünyası”na dair belirlenimlerde de bulunulacaktır; zira bu hususta en önemli kaynaklarımızdan biri olan ve 158 *polis*’in anadüzenleri üzerine yazan/yazdıran²⁰ Aristoteles dahi yeri geldiğinde “meşhur Yunan *polis*’lerine (...) bakarak” Antik Yunan *ethos*’u için genel yargılar vermiştir.²¹ Aynı doğrultuda Hansen ve Nielsen de

¹⁸ Rhodes, s. 94. Aynı zamanda Klasik Atina demokrasisi oligarşi ile demokrasi arasında gidip gelen Antik Yunan polis’leri için bir demokrasi modeli işlevi de görmüştür. Bkz.: Aristotle, Athenian Constitution, P. J. Rhodes (çev.), Londra: Penguin, 1984, s. 9 (P. J. Rhodes’un önsözü. “Introduction”). Yarlığaş’a göre de Antik Çağ’ın “açık ara en büyük ve görkemli” polis’i olan Atina birçok Antik Yunan polis’inin “yapısında derinden etkilemiştir.” Yarlığaş, s. 150.

¹⁹ Polis-sonrası ifadesinden kasıt bu dönemde polis’in yok olması değil, merkezî politik-hukukî belirleyiciliğini kaybetmiş olmasıdır. Bu vurgu, bu açıdan, Helenistik Dönem’in Arkaik ve Klasik Dönemlerle antitetik bir yere oturtulabileceğine işaret eder. Bkz.: Hansen, s. 39, 49-50.

²⁰ Aristoteles, okulu Lykeion’daki (Λύκειον) öğrencileriyle birlikte 158 Antik Yunan polis’inin anadüzenlerini tek tek incelemiş, ancak bu yapıt kaybolmuş ve yalnızca içinden Athenaion Politeia (Αθηναίων πολιτεία, “Atina Anadüzeni”) eksik de olsa 1890’da bulunabilmiştir. Yazarının Aristoteles olduğu kimi araştırmacılarca tartışma konusu edilse de en kötü ihtimalle Lykeion’da Aristoteles’in gözetiminde yazıldığı düşünülmektedir. Yapıt hakkında genel bilgi ve yazarlığının tartışılması için bkz.: Aristotle, The Athenian Constitution, ss. 9-35 (P. J. Rhodes’un sunuşu. “Introduction”); Aristoteles, Atinalıların Devleti, Oğuz Yarlığaş (çev.), İstanbul: Alfa, 2019, ss. 7-23 (Yarlığaş’ın “Sunuş”u). Bu çalışmada Athenaion Politeia’ya atıf verirken çoğunlukla kolaylık olması açısından yazarını Aristoteles olarak söylüyorum.

²¹ Aristotle, Politics, H. A. Rackham (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1944, 1327b22, ss. 564-5; Aristoteles, Politika, Özgüç Orhan (çev. ve sun.), İstanbul: Pinhan, 2018, 1327b22, s.489. (Çalışma boyunca görülebileceği gibi, antik kaynakları mümkün olduğunca karşılaştırmalı okuyorum. Bir birincil kaynağa ilk kez karşılaştırmalı olarak, sonrasında aksi özellikle tercih nedeni olmadıkça sadece o kaynağın Türkçe çevirilerine atıf vermeye gayret edeceğim; her hâlükârda -bu atıfta da görüldüğü gibi- numaralandırmalar evrensel olduğu için atıf yapılan satırlar/paragraf başları herhangi bir dildeki (asgarî standartları sağlayan) herhangi bir çeviride kolaylıkla bulunabilir. Antik kaynaklardan alıntı yaparken metinlerin Türkçe, İngilizce ve anlayabildiğim kadarıyla Antik Yunancasını okuyarak, gereksinim duydukça -yani, İngilizce ve Türkçe çeviriler arasında farklılıklar oldu-

elimizde az ya da çok bilgi bulunan Arkaik ve Klasik Dönem Antik Yunan *polis*'lerinin tümünün envanterini çıkartmış ve bu doğrultuda dayanaklı genellemeler yapabilmemizi sağlamıştır.²²

I. POLITEİA VE ANAYASA ÜZERİNE

Anayasa hukuku ve daha genişçe hukukî, politik ve ahlâkî kökenleriyle anayasal düşünce için oldukça önemli bir kavram olan ve politik-hukukî rejim veya benim önerdiğim şekliyle “anadüzen”²³ olarak karşılayabileceğimiz *politeia* (πολιτεία)²⁴, Antik Yunan laboratuvarının çıktılarlarından biridir. Yine adalet kavrayışına dair *polis*-merkezli, dolayısıyla adaletin anadüzen eliyle çözülmesi gereken anayasal bir mesele olduğu yönündeki bakış açısının da bu dinamik laboratuvarda gerçekleşen incelelikli deneylerin bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz.

Politeia kavramı, gerek Antik Yunan yazarlarının yapıtlarını çevirenler gerekse Antik Yunan tarihi ve felsefesi üzerine yazanlar tarafından çevrildikleri dillerde çoğunlukla Latince kökenli *constitutio(n)* teriminin karşılıklarıyla tercüme edilirler.²⁵ Bunlara öncül bir örnek olarak

ğunda- karşılaştırarak kendim çeviriyorum/düzenliyorum. Son olarak, ikincil kaynaklardan Antik kaynaklara yapılan referanslarda, orijinal kaynaklara muhakkak gidip bu atıfları teyit ediyor ve gereklikçe zenginleştiriyor ve/veya düzenliyorum.)

²² Bkz.: Hansen ve Nielsen. Derleme yapıtta tarihsel-kavramsal açıklamalardan sonra Arkaik ve Klasik Dönem’de tespit edilebilmiş 1035 adet polis hakkında bilgi bulunur.

²³ “Anadüzen” kavramsallaştırması için bkz.: Oğuzhan Bekir Keskin, Anayasalcılık Düşüncesi Açısından Anayasanın Tarihsel ve Kavramsal Bir Analizi, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi S.B.E., 2019, ss. 22-31 (“Constitution”ın İki Hâli: Anayasa, Anadüzen ve Ayrılıkları”). Ayrıca bkz.: aşağıda d. n. 29.

²⁴ Aristoteles’in anadüzen tanımı için bkz.: Politika, 1278b8-10, s. 271: “Anadüzen bir polis’in politik/iktidar kurumlarının ve özellikle üst hükümet yapısının teşkilatı/düzenidir.” Hansen ve Nielsen, Aristoteles’in politeia/anadüzen tanımının kendisine ait bir tanım olmayıp Antik Yunan dünyasında yaygın kavrayış olduğunu belirtir ve üçü yazınsal, ikisi epigrafik beş Antik kaynağa daha atıf yapar. Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 80 ve d. n. 3. Ayrıca bkz.: Aristoteles, Politika, 1279a22 vd., s. 274 vd.

²⁵ Modern anayasa kavramından (hatta yazarın ifadesiyle İngilizlerin kullandığı kodifiye edilmemiş anlamı dahil) farklı bir anlama gelse de politeia’nın İngilizceye constitution olarak çevrilmesinin haklılaştırılabileceğine dair: Lane, ss. 59-62. Lane’in Antik Yunan dünyasında anadüzen kavrayışını incelediği bölümün adı da böylece “Constitution”dır. Burada başvurabileceğimiz bir diğer otoriter kaynak olan Hansen ve Nielsen de “gelenekselce ve bizim görüşümüze göre doğru olarak” şeklinde bir vurguyla politeia’nın constitution olarak karşılanabileceğini belirtir. Hansen ve Niel-

daha M. Ö. 2. yüzyılda Roma Anadüzeni üzerine yazan Antik Yunan tarihçisi Polybios'un geldiği öne sürülebilir. Aslında, uzun bir dönem Roma'da yaşamış ve Romalı aristokratlarla entelektüel arkadaşlıklar kurmuş olduğu bilinen Polybios, Tarihler (*Ἱστορίαι*, *Historiái*) adlı yapıtını Yunanca kaleme aldığı için Roma anadüzenini de hâliyle Yunanca-daki ilgili terim olan *πολιτεία* (*politeia*) sözcüğüyle karşılamıştır.²⁶ Bununla birlikte, döneminde Roma anadüzeni üzerine -Polybios'a atıfta da bulunarak- yazan ikinci kaynak olan Cicero'da *constitutio* sözcüğünü buluruz.²⁷ Bizde de çevirmenlerin önemli bir kısmı muhtemelen İngilizce ve Fransızca çevirilerden etkilenecek politik-hukukî rejim anlamında-

---

sen, s. 81 (vurgu bana ait). Benzer yönde bkz.: McIlwain, s.24; Dennis Peter Maio, "Politeia and Adjudication in Fourth-Century B.C. Athens," 28 *The American Journal of Jurisprudence* 16, 1983, ss. 17 vd. Örnekler çoğaltılabilir. Antik kaynakların çevirileri için örnek olarak bkz.: Aristotle, *Athenian Constitution*; Aristotle, *Politics*; Polybius, *The Histories*. Volume III, W. R. Paton (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1979; vb.

²⁶ Polybius, *The Histories*. Volume I, W. R. Paton (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1998, ss. 2-5, vd. İnsan Antik Yunan ile Roma anadüzen kavrayışları arasında köprü kuran Polybios'un Scipio Aemilianus'un ev sahipliğinde gerçekleşen Romalı aristokrat arkadaşlarıyla entelektüel sohbetlerinde anadilindeki *politeia*'yı yeni yurdunun dilinde nasıl karşıladığını merak etmeden edemiyor.

²⁷ Cicero, *On the Republic*. *On the Laws*, Clinton W. Keyes (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1928, 1,69, ss. 104-5; 2,53, ss. 162-3. Ayrıca bkz.: 1,41, ss. 64-5; 2,37, ss. 144-5. (Keyes'te orijinal Latince metin ve İngilizce çeviri karşılıklı bulunur. Yukarıda da bahsedildiği gibi, çalışma boyunca görülecek antik metinlere ait buradaki gibi numaralandırmalar genel-geçer kabul görmüş ve yapıtların bölümleri ve/veya satırlarına ait numaralandırmalardır.) Bununla birlikte Roma'da cumhuriyet döneminde *constitutio* bilebildiğimiz kadarıyla teknik hukukî bir kavram olarak kullanılmamış, imparatorluk döneminde de bozulan düzeni yansıtacak şekilde "imparatorun hukukî işlemleri" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıntılı tartışma için bkz.: Keskin, *Anayasalcılık Düşüncesi Açısından Anayasanın Tarihsel ve Kavramsal Bir Analizi* (doktora tezi), ss. 34-41; (özellikle ss. 40-41). Yine de burada Cicero'nun metnine verdiğim dört atıftan ilk ikisi "daha teknik" anlamda (ki Keyes de bunları *constitution* olarak çevirir); "ayrıca bkz.:" diyerek ayırdığım son ikisi ise sözcüğün daha gündelik diyebileceğimiz bir anlamında kullanılmıştır. İlk iki atıftaki kullanımın ne kadar kavramsallaşmış ve yaygın olduğunu -hele ki yapıtın kaleme alındığında cumhuriyet anadüzeninin yıkılma arefesinde olduğunu düşünürsek- söylemek zor. Cicero'nun Platon'un Πολιτεία (*Politeia*) adlı yapıtını Latince "Politia" olarak karşıladığını biliyoruz. Bkz.: C. Cengiz Çevik "Giriş," Cicero, *Devlet Üzerine*, İstanbul: İthaki, 2014, s. 86, d. n. 3.

ki *politeia*'yı bu dillerdeki *constitution* sözcüğünün Türkçesi olarak "anayasa" şeklinde çevirmişlerdir. Bununla birlikte, özellikle yeni çevirilerde "anayasa" karşılığının bildiğimiz (yani, modern-olan) anayasayı çağrıştırdığından ötürü bu tercihten bir sapma oluştuğu da söylenebilir.²⁸

Ne var ki, Antik Yunan dünyasının *politeia*'sı (ve dahi modern-öncesi anlamıyla *constitutio(n)*), sözgelimi, İngilizcede *constitution* olarak karşılanabilir/bırakılabilir, ancak Türkçeye basitçe anayasa olarak çevrilemez.²⁹ Zira, anayasa teriminin Türkçede kendisini vurgulattığı

²⁸ Orijinal Antik Yunancasından değil de İngilizce'den çevrilmesine karşın Antik Yunan felsefesi çalışan araştırmacılarca takdir edilen Aristoteles'in Politika adlı yapıtının Özgüç Orhan tarafından yapılan çevirisinde tercih edilen karşılık "rejim"dir. Bununla birlikte Orhan da diğer muhtemel çeviriler arasında "anayasa" ve "hükümet" karşılıklarını sayar. Bkz.: Özgüç Orhan, "Terimlere Dair Açıklama," Aristoteles, Politika, İstanbul: Pinhan, 2018, s. 117. Athenaion Politeia'nın (Ἀθηναίων Πολιτεία, "Atina'nın Anadüzeni") Türkçe çevirisinin başlığında doğrudan "Devlet" karşılığı tercih edilmiştir. (Bununla birlikte metin içerisinde "anayasa" tercih edilmektedir.) Bkz.: Aristoteles, Atinalıların Devleti. Saffet Babür, Nikomakhos'a Etik çevirisinin sonuna eklediği "Türkçe Sözlük"te *politeia* için "siyasal düzen" karşılığını verir. Bkz.: Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, Saffet Babür (çev.), Ankara: BilgeSu, 2012, s. 237. Daha eski çevirilerden "anayasa" karşılığını kullanan bir örnek için bkz.: Aristoteles, Politika, Mete Tunçay (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001 [1975]. (Bu çalışmada buradan başka "Aristoteles, Politika" şeklinde verilen her atıf Orhan'ın çevirisindedir.)

²⁹ Batı literatürü modern-öncesi ve modern ayrımını yansıtmaksızın, iki dönemi de kapsar şekilde *constitution* ve türevi sözcükleri kullanmaktadır. Bununla birlikte, Batı politik-hukukî tarihinde doğumundan (veya ilgili dilde alımlandığından) itibaren *constitutio(n)* sözcüğünün kullanımı organik olarak varlığını sürdürmüş ve çeşitli etkilerle (Orta Çağ'da Kilise Hukuku, vb.) yeni bağlamlarda kullanılagelmiştir. Bu tarihsel-dilsel süreklilik geç 18. yüzyılda gerçekleşen modern kırılmayla yaratılan yeni fenomene aynı sözcüğün yeni bağlamda özgülenebilmesini açıklayabiliyor. Ne var ki, aynı bizim tarihimiz için geçerli değil. Türkçede terimin ilk defa alımlandığı tarih, aynı zamanda düşüncenin ilk defa kavramsallaştığı tarihtir. Osmanlı Türkçesinde modern-öncesi *constitutio(n)*'a karşılık gelecek bir sözcük/terim -benim bilebildiğim kadarıyla- yoktur. Anayasal yönetim ("hükümet-i meşruta") fikri Osmanlı aydınları arasında uç verdiğinde çeşitli sözcükler ve tamlamalar kullanılmakla birlikte bunların hepsi hâliyle modern anayasa düşünülerek önerilmişti. Bkz.: Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY, 2017, ss. 319-320, vd. Batı dünyası için iki *constitution*'un farklılığı konusunda bkz.: Giovanni Sartori, "Constitutionalism: A Preliminary Discussion," 56 The American Political Science Review 4, 1962, ss. 853-864, özellikle s. 859; Dieter Grimm, "The Origins and the Transformation of the Concept of the Constitution", Constitutionalism (Past, Present, and Future) içinde (3-37), Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 3. Modern anayasa kavramıyla *politeia*'nın

“ana” ve “yasa” bileşenleri anayasa kavramını olağan yasalar üstü bir hukuk normları dizisi olarak anlamamız gerektiğini ve böylece onun modern bir kavram olduğunu ortaya koyar. Ne Antik Yunan ne Roma dünyasında böylesi bir kavram veya kavrayış vardır. Ben, ilk defa 19. yüzyılda Batı’dan alımladığımız bu kavramın modern Türkçe terim karşılığının Türkçe anayasa hukuku literatüründe zaman zaman öne sürüldüğü gibi yanlış/isabetsiz bir karşılama³⁰ olmadığını; dolayısıyla, iki önceki cümlede yöneldiğimiz gibi anayasa kavramının modern bir kavram olduğunu ve kendisini ortaya çıkaran özgül sosyopolitik bağlam olmaksızın doğruca anlaşılamayacağını savunuyorum. Bununla birlikte sınırlı iktidar talebi, devlet erklerinin birbirlerini dengeleyip denetleyeceği şekilde düzenlenmesi, sahip olunduğu düşünülen temel hakların güvence lenmesi ve bunlar gibi politik-hukukî mücadele ve arayışların, diğer bir deyişle bugün “anayasalcılık” başlığı altında toparlayabileceğimiz düşüncelerin ise -kendi bağlamsal koşullarıyla biçimlenmekle birlikte- tarih kadar eski olduğunu düşünüyorum. Zaten bu iki vargım birbirini tamamlayıcı nitelikte: Modern-olan anayasa, anayasalcılık adı altında bir araya getirebileceğimiz tarih kadar eski arayışın Batı dünyasında geç 18. yüzyılda vardığı yerde (t)üretilen hukukî fenomenin adıdır.³¹

II. POLİS, ANTİK YUNAN KAMUSAL ETHOS’U VE POLİTEİA’NIN MERKEZİLİĞİ

Yukarıda söylenenleri doğru kabul etsek ve *politeia* için -anayasanın imlediğinden başkaca- adadüzen karşılığını benimsesek dahi, burada, Antik Yunan özelinde vurgulanması gereken bir durum var. Kuşkusuz, ortada bir devlet veya en azından az-çok kurumsallaşmış bir politik-hukukî yapı/düzen varsa³², doğal olarak onun bir politik-hukukî

“özdeş olduğu sonucuna varılama[yacağı]” konusunda bkz.: Bertil Emrah Oder, Avrupa Birliği’nde Anayasa ve Anayasalcılık, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2004, ss. 28-29, 31. Dolayısıyla, bu çalışmada aksi belirtilmedikçe “anayasa” denilirken kastedilen, kavramın bildiğimiz modern anlamıdır.

³⁰ Örneğin, Erdoğan Teziç, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar), 21. Baskı, İstanbul: Beta, 2017, s. 3.

³¹ Detaylı tartışma için bkz.: Bkz.: Keskin, Anayasalcılık Düşüncesi Açısından Anayasanın Tarihsel ve Kavramsal Bir Analizi (doktora tezi).

³² Devletin dar ve geniş anlamda tanımlanması üzerine tartışma için bkz.: Uslu, ss. 17-8.

rejimi/teşkilâtlanması (“esas teşkilâtı”/“anadüzeni”) da var demektir.³³ Peki, bunun ötesinde, Antik Yunan dünyasında *politeia* kavramını bu kadar merkezî kılan nedir? Diğer bir deyişle, Antik Yunanlar politik-hukukî rejimlerinden, yani *polis*’lerinin anadüzenlerinden ne anlıyorlardı, yahut daha öncelikli olarak, böyle bir belirlenimi hangi gereksinimlerin karşılığı olarak kavramsallaştırma gereği duymuşlardı?

Burada, giriş bölümünde belirtilen “Antik Yunan dünyası”nın bütünü için konuşmanın zorluğunu unutmadan yine de çeşitli genellemeler yapabiliriz. Her şeyden önce Antik Yunanların kamusal *ethos*’una³⁴, politikanın Antik Yunan düşünce ve yaşayışındaki yerine işaret etmek gerekir. Aristoteles’in meşhur tanımıyla “insan politik hayvandır/canlıdır (*πολιτικόν ζῷον, politikon zoon*)”³⁵. Diğer bir deyişle, Aristoteles’e göre, insanı diğer canlılardan ayıran özelliği *logos* (*λόγος*) sahibi bir politik canlı³⁶ olmasıdır.³⁷ Antik Yunancada, hepsi aynı kökten gelen *polis*

³³ Bununla birlikte, sözgelimi Aristoteles -ve muhtemelen diğer Antik Yunan düşünürleri de- bu yargıya katılmazlardı. Bkz.: aşağıda d. n. 39 ve 60.

³⁴ Ethos kavramı için bkz.: Simon Hornblower, Anthony Spawforth ve Esther Eidinow (ed.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 538; Craig Calhoun (ed.), *Dictionary of Social Sciences*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s.150; Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Roger Crisp (çev. ve ed.), Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Texts in the History of Philosophy), 2000, 1103a17, vd., s. 23, vd.; Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 1103a17 vd., s. 29, vd.

³⁵ Aristotle, *Politics*, 1253a4, ss. 8-9; Aristoteles, *Politika*, 1253a1, s. 159. (Buradaki gibi atıf yapılan numaralandırmaların farklı olması, Antik Yunanca metnin olduğu çevirilerde ilgili satırın tam olarak tespit edilebilmesi, diğer ihtimalde ise ilgili satır/paragraf başına atıf verilmesinden dolayıdır.)

³⁶ Antik Yunancada *zoon* (*ζῷον*), İngilizcede animal (Latince animale’den), çağdaş Türkçede canlı ve eski Türkçede tınlı (tinli) esasen can/ruh sahibi, hareket eden anlamlarına gelmektedir. Örneğin, dilimize Fransızcadan geçen animasyon (canlandırma) Latince kökenli sözcüğün bir türevidir. Bkz.: Çelgin, s. 302; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 520.

³⁷ Genellikle yapılan -ve daha önce benim de düşüştüğüm- bir yanlış Aristoteles’in diğer canlıları dışlayacak bir biçimde sadece insanın politik bir canlı olduğunu söylediğini sanmaktır. Ne var ki, Aristoteles’e göre insanlar dışında “arılar, eşek arıları, karıncalar ve turnalar” da politik canlılardır. (Aristotle, *History of Animals*, Volume I. Book 1-3, A. L. Peck (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1965, 488a10-11, ss.14-5). Aynı doğrultuda, *Politika* adlı yapıtında Aristoteles “insanın arı veya diğer sürü hayvanlarından daha fazla politik bir hayvan olduğu açıktır” der ve bunu yalnızca insanın *logos* sahibi olmasına bağlar (Aristoteles, Poli-

(πόλις; bucak, belde, şehir-devleti³⁸),³⁹ *politeia*⁴⁰ (πολιτεία; anadüzen, esas teşkilât, politik-hukukî rejim; *ilkin* yurttaşlık, yurttaşlar bütünü⁴¹), *polites*⁴² (πολίτης; yurttaş)⁴³, *politike* (πολιτική; politika -sanatı/bilimi-

tika, 1253a7-1253a17, ss. 159-160). (Bu konuya dikkatimi çektiği için hocam Dr. Ömer Aygün'e teşekkür ederim.) Bu konuyu ele alan ve Aristoteles'in insanın "daha politik" bir canlı olduğu iddiasını eleştiren ilginç bir çalışma için bkz.: Cheryl E. Abbate, "“Higher” and “Lower” Political Animals: A Critical Analysis of Aristotle's Account of the Political Animal," 6 Journal of Animal Ethics 1, 2016, ss. 54-66

³⁸ Etimolojik olarak ilkin "müstahkem yer". En eski yazılı kaynaklarda akropolis (ἄκρόπολις) ile yer yer birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştır (Akros (ἄκρος) Antik Yunanca uç, en baş, tepe anlamlarındadır). Hansen'e göre yazılı kaynaklara atıfla terminus ante quem olarak Klasik polis'in tarihi M. Ö. 650'lere kadar, arkeolojik kalıntıları yorumlayarak ise M. Ö. 850-750'lere kadar geri götürülebilir. Bkz.: Hansen, ss. 39-40, 43, 45; Liddell ve Scott, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=akros&la=greek#lexicon>.

³⁹ Krş.: Polisma (πόλισμα), yani politik değil salt "kentsel (urban) anlamda" şehir. Polisma, ayrıca, mitik ve/veya "barbar" şehirleri/yerleşimleri için de kullanılmıştır. Bkz.: Hansen ve Nielsen, ss. 47-8. Dolayısıyla, bu bağlamda, sözcüğün Aristoteles'in, sözgelimi, Asyalılar için apoliteuta (ἀπολίτευτα) sözcüğünü kullanmasına benzer bir şekilde (bkz.: aşağıda d. n. 60) Antik Yunan polis kavrayışından ayırt etmek için kullanıldığı söylenilebilir.

⁴⁰ Aristoteles'in anadüzen tanımı ve onun Antik Yunan dünyasındaki yaygın kavrayışı yansıttığı hususunda bkz.: yukarıda d. n. 24.

⁴¹ Hansen ve Nielsen'e göre kavramın orijinal anlamı "yurttaşlık"tır ve bu anlam tüm Antik Yunan dünyasında bulunur. Sözgelimi bir kişiye yurttaşlık verildiğinde kullanılan sözcük her daim politeia'dır. Yazarlara göre "oldukça somut anlamda" "yurttaşlar bütünü" ve "daha soyut anlamda" "anadüzen" kavrayışları bu ilk anlamdan türemiştir. Bkz.: Hansen ve Nielsen, ss. 80-81; Liddell ve Scott, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=politeia&la=greek#lexicon>.

⁴² Aristoteles'in yurttaş tanımı için bkz.: Politika, 1275a22-23, ss. 256-7: "Yurttaş yargısal karar almada ve yönetsel makamlarda paydaş olmaktan başkaca daha iyi bir biçimde tanımlanamaz." Aristoteles'in tanımının Antik Yunan dünyasındaki yaygın kavrayışı yansıttığına ve Antik Yunan yurttaş kavramının polis-sonrası dönemde kaybolmaya yüz tutup tekrar ancak 1789 Fransız Devrimi'yle birlikte kentsel bağlamından kopsa da devlet seviyesinde politik katılım anlamını kazandığına dair bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 80.

⁴³ Hansen ve Nielsen'in belirttiği gibi polis, politeia ve polites kavramları arasındaki karşılıklı ilişki Aristoteles tarafından oldukça açık bir biçimde verilmiştir. Yazarların söylediği şekliyle "Polis polites'lerin (yurttaşların) politeia'ları üzerine bir yurttaşlar topluluğu/ortaklığı (κοινωνία, koinonia) olarak tanımlanır." Hansen ve Nielsen, s. 80. Aristoteles'in atıf yapılan ifadesi ise şu şekildedir: "Eğer polis, polites'lerin bir poli-

yurttaşlarla ilgili olan), *politikos* (πολιτικός; politikacı), *politeuma* (πολίτευμα; politik topluluk/yönetici sınıf, yönetim/hükümet -ve görebildiğimiz kadarıyla bir örnekte yine anadüzen⁴⁴⁻) ve benzeri sözcükler, bunların hepsinin önemi ve anlam yükü de aynı yönde birer örnek olarak verilebilir.⁴⁵

Arkaik dönemden itibaren *polis* örgütlenmesi Antik Yunan dünyası için tipiktir.⁴⁶ Hansen ve Nielsen, “*polis* veya türevi sözcükler arda arkası kesilmezce kullanılmadan herhangi bir kamusal mesele hakkında düşünmenin, konuşmanın veya yazmanın [Antik] Yunanlar için imkânsız” olduğunu belirtir.⁴⁷ Yine Aristoteles, insan olmanın “doğası gereği” bir *polis*’e ait olmayı içerdiğini söyler⁴⁸ ve *polis*’siz bir kişiyi Homeros’a atıfla (*İliás, İlias, IX.63*) “klansız, töresiz/yasasız ve ocaksız” bir kişiye benzetir.⁴⁹ Anekdotlar tarih yazımının önemli temsilcile-

teia’yı paylaştıkları bir ortaklık ise politeia değiştiğinde ve farklı olduğunda polis aynı kalmaz.” Aristoteles, Politika, 1276b1-2, s. 262.

⁴⁴ Bodrum açıklarında bir ada olan Kalymna polis’inde. Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 82, d. n. 28. Ayrıca Aristoteles de Politika, 1279a28’de politeia ile politeuma’yı eşler. (s. 274). Liddell ve Scott da politeuma için ayrıca politeia’nın somut hâli anlamını verir. Bkz.: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=polyteuma&la=greek#lexicon>.

⁴⁵ Bu kavramların Türkçede kısa açıklamaları için bkz.: Orhan, ss. 117-120.

⁴⁶ Hansen’in aktardığına göre Antik Yunan dünyasının batı yöreleri hariç polis’lerin büyük bölümü Arkaik Dönem’de, hatta bunların çoğu da polis kavramının politik düşüncede henüz bir anahtar kavram hâline gelmediği kadar eski bir dönemde ortaya çıkmıştır. Hansen, s. 51. Ayrıca bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 14; Rhodes, s. 25.

⁴⁷ Hansen ve Nielsen, s. 12.

⁴⁸ “Talih eseri değil de doğası gereği polis’iz (ἀπολις, apolis) olan biri ya insandan aşağı ya da insandan üstün bir varlıktır.” Aristoteles, Politika, 1253a2-5, s. 159.

⁴⁹ Aristoteles, Politika, 1253a5-6, s. 159. Bkz.: Homer, Iliad, Volume I: Book 1-12, A. T. Murray (çev.), William F. Wyatt (düz.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1924, IX.63, ss. 398-9. (Orhan’ın çevirisinde ifade “kardeşsiz, yasasız, ocaksız” şeklinde. Ilias’ın Türkçe çevirisinde ise ilgili ifade “soyuna, düzene, ocağına” şeklinde. Bkz.: Homeros, İlyada, Azra Erhat ve A. Kadir (çev.), İstanbul: Can, 2012, IX.64, s. 250. Athemistos (ἀθέμιστος) sözcüğü için Erhat ve A. Kadir’in “düzen” tercihi ilgi çekicidir; zira Antik Yunan dünyasında yasallaşma (“hukukun yazılılaşması”, M. Ö. 7. yy’ın ortalarından başlayarak, Atina’da 5.yy’da diğer polis’lerde ertesinde tekâmül eder. Bkz.: Thomas, s. 43; Simon Hornblower ve Antony Spawforth (ed.), The Oxford Companion to Classical Civilization, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 435) öncesine ait ilgili dönem için bu gibi sözcüklerin teknik anlamda yasa/hukuk olarak çevrilemeyeceğini düşünüyor gibidirler. Liddell ve Scott sözcüğün şairane anlamda (poetic) kullanıldığını belirtir. Bkz.:

rinden Friedell, Antik Yunanlar için “[k]uşkusuz, diğer uluslara kıyasla en fazla birey sayısına onlar sahipti” der. Ancak hemen ardından “[Antik] Yunan yaşamında bundan çok daha büyük bir güç” olduğunu ekler: *Polis*. Friedell’e göre *polis* “[a]mansız bir inatla bütün bu bireyleri bo-yunduruk altına almaya, dize getirmeye, etkisizleştirmeye, yok etmeye can ata[r]”.⁵⁰ Friedell’in bu anlatımının gösterdiği ve tüm yapıtına yaygın olan bu “kutupluluk” hâli bir yana,⁵¹ burada bireylik ve kamusalılık arasındaki ilişki sanırım çok güzel bir şekilde kendini ortaya çıkartmaktadır. Zira, birey olunmadan kamusalıktan söz edilemez.⁵² Antik Yunan tragedya yazarı Aiskhülos, kendisinin de katıldığı Pers savaşlarını oyunlaştırdığı *Persler* (*Πέρσαι*, *Persai*) adlı yapıtında Antik Pers şahının Asya’nın bütün gücünü temsil eden ihtişamlı ordusuna karşı koyan Atinalı-

---

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=aqemistos&la=greek#lexicon>. Ben de bu doğrultuda mevzubahis sözcüğün karşılığını “töresiz/yasasız” olarak verdim.

⁵⁰ Egon Friedell, Antik Yunan’ın Kültür Tarihi, Necati Aça (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2011, s. 51.

⁵¹ Yazara göre “[Antik Yunan] deha[sı] sayısız tezatlardan oluşur; bu tezatlardan sürekli teması ve deşarjı onun üretkenliğini doğurur.” Friedell, s. 47.

⁵² Modern dönemde bireylik ile kamusalılık arasındaki ilişki için bkz.: Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Thomas Burger (çev.), Cambridge: MIT Press, 1991. Her ne kadar Habermas “burjuva kamusalılığı”nın gelişimini anlatsa da kamusal-özel ayrımının Antik Yunan dünyasına değin geri götürülebileceğini kaydeder: koine (κοινή, ortak) ile oikos (οἶκος, hane) (s. 3). Antik Yunan dünyası için gerçekten kamusal-olan ve özel-olandan söz edilebilir; bununla birlikte modern kamusalılık/kamusal alan antik Yunan kamusalılığından çok önemli iki fark içerir. Antik Yunan dünyasında toplum-devlet ayrımı yokken, bu ayırmadan doğan “sivil toplum” modern kamusalılığın kilit kavramlarından biridir. Ayrıca, Antik Yunan dünyası için oikos “önemsiz” iken (krş.: Aristoteles, *Politika*, 1253b2-3 s. 161), hane veya mahrem alan burjuva kamusalılığına uç verecek yerdir. Eğer, “birey” kavramını modern anlamıyla anlarsak, birey modern dünyada deyim yerindeyse “kendine ait bir oda” ile başlar, dolayısıyla böylesi bir birey Antik Yunan dünyasında bulunmaz; bununla birlikte Antik Yunan agora’larında tartışan, belirli bir politik bilinci, özgürlük kavrayışı ve kamusalılık algısı olan Antik Yunan yurttaşlarının da “biricik” olmadığını söylemek, kamusal pek isabetli olmayacaktır. Tabii burada birey bütünüyle “kamusal alanda” ortaya çıktığı için kadınların, kölelerin ve diğer yurttaş-olmayanların Antik Yunan bağlamında bireyleşemedikleri -ya da bireyleşmelerinin sosyokültürel yapı tarafından engellendiği- söylenebilir. Liddell ve Scott da κοινή için ilk olarak “ortak” karşılığını verdikten sonra, “toplumsal ve politik ilişkilerde kamusal, genel”, karşılığını da verir. Bkz.: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=koinh&la=greek#lexicon>.

ların gücünü “hiçbir ölümlünün kulu-kölesi denemez onlar için”⁵³ sözleriyle niteleyerek “kula kulluk eden” Perslere karşı Antik Yunanların kendilerine hizmet ettiğini, dolayısıyla özgür olduklarını vurgular.⁵⁴

Bu özgürlük (*ἐλευθερία, eleutheria*) vurgusu, *polis*'in ve onun ana-düzeninin Antik Yunan *ethos*'u için merkezî önemini düşündüğümüzde, hukuktan bağımsız, başıboş bir serbestiyet sevdası anlamına gelmez.⁵⁵ Herodotos'un Tarihler'inde (*ἱστορία, Historíai*) bu sefer Spartalı Demaratos, *polis*'inden sürülmüş ve Perslere sığınmış olmasına karşın, yoksul Yunanların tiranlığa karşı kendilerini erdemleri sayesinde savunabildiklerini, kendi halkı Lakedaimonyalıların da Pers şahı Kserkses'in Yunan topraklarını (*Ἑλλάς, Hellas*) köle haline getirecek olan yasalarını asla kabul etmeyeceklerini, kaç kişi kaldıklarına bakmaksızın savaşıacaklarını söyler ve şunu ekler: “Özgürdürler (*ἐλεύθεροι, eleutheroi*), evet, ama tümüyle özgür değil; zira yasa (*νόμος*) onların efendisidir, [onlar yasadan] senin adamlarının senden çekindiğinden çok daha fazla çekinir-

⁵³ Aiskhülos, Persler, Y. Gurur Sev (çev.), İstanbul: Pinhan, 2015, 242, s. 36-7. Antik Yunanların özyönetim sahibi özgür bireyler olduğu böylece vurgulanırken Pers ordusundaki komutanlar dahi Pers şahının kulları olarak bilinirdi. Bkz.: A. F. Garvie, “Commentary”, Aeschylus, Persae, A. F. Garvie (sun. ve şerh eden), Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 138.

⁵⁴ Gerçekten de Aiskhülos'un Persler adlı oyununu yorumlayanlar bu dizeye büyük anlam atfederler ve sayıca az, kuvvetçe zayıf Atina'nın kalabalık ve güçlü Pers ordusunu yenmesinin bu *ethos*'a, Klasik Atina özelinde demokrasinin despotizme üstünlüğüne bağlandığını anlatıldığını belirtirler. Bkz.: Garvie, ss. 103-4, 138. Herodotos'un tiranlık altındaki ve tiranlıktan kurtulduktan sonraki Atinalılarla ilgili yaptığı karşılaştırma da aynı doğrultudadır. Bkz.: Herodotus, The Persian Wars, Volume III: Books 5-7, A. D. Godley (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1922, 5.78, ss. 86-7; Herodotos, Herodot Tarihi, Müntekim Ökmen (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004, 5.78, s. 279.

⁵⁵ de Dijn'e göre özgürlük Antik Yunan dünyasında “icat edilmiş” ve Antik Yunan ve Roma dünyasında geliştirilen “demokratik özgürlük kavrayışı” modern dönemde “Rönesans hümanistleri ve öğrencileri” tarafından yeniden canlandırılmıştır. Bu doğrultuda bu özgürlük anlayışı “hiçbir hükümetin çığneyemeyeceği özel alanı çizen vazgeçilmez bireysel haklar ile” eşleştirilmekten, diğer bir ifadeyle devletin müdahalesinden azade (“özgür”) olmaktan ziyade, nasıl yönetileceğimiz hususunda kontrol sahibi olmayı, yani “halkın özyönetimini” (popular self-government) anlatır. Yazara göre bireysel haklar ve devlet müdahalesizliği temelli özgürlük anlayışı Avrupa ve ABD'de 19. ve 20. yüzyıllarda yayılmaya başlamıştır ve ilk savunucularından biri geç 18. yüzyılda yazan Alman filozof Johann August Eberhard'dır. Annelien de Dijn, Freedom. An Unruly History, Cambridge: Harvard University Press, 2020, ss. 1-3.

ler.”⁵⁶ Burada, yukarıda Aiskhülos’tan yaptığımız alıntının anlatmak istediği daha açık bir şekilde karşımıza çıkar. Antik Yunanlara göre, Persler şahlarının onları köle kılan yasalarına boyun eğler; Yunanlarsa Pers şahının bu yasalarına asla boyun eğmeyecekleri gibi, kendilerini özgür kılan yasalarına, yani kendi özyasalarına, ölümden kaçmazcasına boyun eğler.⁵⁷

Kuşkusuz, Aiskhülos’un piyesi bir edebî yapıt, hatta Perslere karşı bütün Yunan *polis*’lerinin birleşmediğini de biliyoruz. Sözgelimi, Giritliler, kendilerine de çağrı gitmesine karşın, oldukça pragmatik bir şekilde, kendileri Pers tehdidi altında olmadıklarından ötürü “Yunan özgürlüğünü” savunmak için savaşa katılmamışlardır.⁵⁸ Bununla birlikte, Perslere karşı bu tüm Yunanların birleşmeme hâli benim bu çalışmada anlatmaya gayret ettiğim gibi bir Antik Yunan kamusal *ethos*’u olduğu savını çürütmez⁵⁹; daha ziyade, belki her zaman ve her yerde olduğu gibi idealde yaygın olarak kabul edilenden ve yine yaygınca deneyimlenenden kimi örneklerde öznel nedenlerle sapıldığını gösterir.⁶⁰ Dahası, kendilerinden biat isteyen Pers elçilerine onları bir kuyuya atarak yanıt veren Spartalı-

⁵⁶ Herodotus, *The Persian Wars*, Volume III: Books 5-7, 7.02-14; ss. 404-9. Krş.: Herodotus, 7.102-104, ss. 363-4.)

⁵⁷ Buradaki alıntıda konuşan Demaratos Spartalıdır, onu konu edinen Herodotos ise Batı Anadolu’da (geniş anlamda İyonya) bulunan Halikarnassosludur (Bodrum). Benzerce, Garvie’nin de belirttiği üzere kendi yaptığı yasalara itaat, kendi belirlediği “hukukun üstünlüğü” fikri M. Ö. 5. yüzyıl demokratik Atinasıyla da özdeşleşmiş bir fikirdir. Garvie, s. 138.

⁵⁸ Herodotos, 7.169-171, ss. 384-5; Rhodes, s. 106.

⁵⁹ Zira her ne kadar Rhodes’un bize hatırlattığı üzere, Persler karşısında bütün Antik Yunan polis’leri birleşmiş değilse de, “Perslere karşı çıkanlar vatanperver bir kararlılıkla [yani, diyebiliriz ki, ἐλευθερία’cı bir ethos’la] savaşıp yüksek bir Yunan dayanışma duygusu oluşturmuşken, Serhas’ın [Kserkses] imparatorluğunun tüm vilayetlerinden zorla hizmete alınan bir kuvveti vardı.” Rhodes, s. 86.

⁶⁰ de Dijn’e göre de, az sonra bahsedilecek Spartalı elçilerin davranışı, tıpkı Demaratos’un bazen Lakedaimonyalılar özelinde konuşurken, bazen Antik Yunanların tümü için söyledikleri gibi, sadece Sparta polis’inin değil tüm Antik Yunanların özgürlük kavrayışını göstermektedir. Bkz.: de Dijn, s. 17. Herodotos’tan aşağı yukarı bir yüzyıl kadar sonra yazan Aristoteles de özgürlük, dolayısıyla özyönetim bahsinde tarihçilerin atasına katılmaktadır. Aristoteles burada Yunanlara karşıt olarak “Asyalılar” - ki burada kuvvetle muhtemelen esasen Persler- için apoliteuta (ἀπολίτευτα) sözcüğünü kullanır ki, bu sözcük (bilinçlice) bir anadüzene sahip olmamak anlamında çevrilebilir. Aristoteles, *Politika*, 1327b26, ss. 489-490 ve d. n. 75; Liddell ve Scott, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=apoliteuta&la=greek#lexicon>

lar, daha sonra bu sefer kendileri Perslere elçiler göndermeye karar vermiş ve sonlarının ne olabileceğini tahmin eden bu gönüllü elçiler, yol üstünde Pers hâkimiyetindeki İyonya'da Pers generali Hydarnes'in divanına uğradıklarında, kendilerini oldukça iyi ağırlayan, bu arada onlara Pers şahına biat telkin eden ve vaatlerde bulunan generale şu yanıtı vermekten kendilerini alamamışlardır: “[S]en köleliğin ne demek olduğunu iyi biliyorsun, fakat özgürlüğü hiç tatmadın ki acı mı tatlı mı olduğunu bilesin. Eğer tatmış olsaydın, mızraklarla değil, baltalarla özgürlük için savaşmamızı tavsiye ederdin.”⁶¹

Yukarıdaki örneklerde kölelikle kurulan karşıtlık, kişisel anlamda kölelik-özgürlük/azadelik (salınmış olma) karşıtlığından türemiş de olsa anlaşılabilirliği üzere politiktir. Gerçekten de *eleutheros* (ἐλεύθερος) sözcüğü tarihsel olarak öncelikle “köle olmayan” anlamında özgür olmayı belirtir; bu kavrayışla özgürlük ilk defa hukukî bir kategori olarak varlık bulmuştur.⁶² Antik Yunan dünyasının ilk edebî yapıtı olan *Ilias*'ta⁶³ “özgür” sözcüğü bu yönde kişisel bağlamda “köle-olmayan” anlamında kullanılmıştır.⁶⁴ Ancak yukarıda da görülebileceği gibi, Antik Yunan kamusal *ethos*'u onu politik alana taşımakta gecikmemiştir.⁶⁵ Böylece,

⁶¹ Herodotos 7.135-136; ss. 371-2. Ayrıca bkz.: de Dijn, ss. 15-6.

⁶² de Dijn, s. 7. Antik Yunan dünyasında köleliğin “gayrı-adil/adil-olmayan” değil, “adalet-dışı” bir kategori olarak görülmesine ilişkin oldukça ilginç bir tartışma için bkz.: Lane, ss. 35-9.

⁶³ “Homerik şiirler”in tarihi bilinmemektedir. Bu şiirlerin aslen çok daha eskiden gelen bir sözlü geleneğin ürünü olduğu ve yüzyıllar boyunca değişiklik geçirerek, bir görüşe göre M. Ö. 8. yüzyıl civarlarında, başka bir görüşe göre M. Ö. 6. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülmektedir. Örneğin, şiirlerde M. Ö. 1200-1100'lerde kaybolan saraylar ile M. Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda görülmeye başlanan tapınaklar birlikte bulunur. Bkz.: Hansen, ss. 42-3.

⁶⁴ Liddell ve Scott'ın *Ilias*'tan örneklediği iki yerde bu sözcük gerçekten de çok açıkça kişisel bağlamda, bir yerde ise belki gri bir alanda kullanılmıştır. Bkz.: [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=e\)leu/qeros&highlight=free; Homeros, 6.455 \(s. 211\), 6.528 \(s. 213 \[İngilizce çeviride “deliverence”\], Türkçe çeviride \(6.531'de\) “kurtuluş” olarak\] ve 16.831 \(s. 428\)”\)](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=e)leu/qeros&highlight=free; Homeros, 6.455 (s. 211), 6.528 (s. 213 [İngilizce çeviride “deliverence”], Türkçe çeviride (6.531'de) “kurtuluş” olarak] ve 16.831 (s. 428)”))

⁶⁵ Belki, kavramın kişisel statüyü belirten salt hukukî anlamından politik anlama evrilmesinde bir geçiş noktası olarak Arkaik Atina'ya Aristoteles'in deyimiyle yeni bir anadüzen veren Solon'un yaptıklarını anlattığı şu mısralarını (M. Ö. 6. yy başları) örnek verebiliriz (Aristoteles, Atinalıların Devleti, 12.4, ss. 64-5; Aristotle, The Athenian Constitution, 12.4, s. 52):

birçok araştırmacıya göre kölelikten azade olma, yani “kişisel anlamda özgürlük” kavramı Antik Yunanlardan yüzyıllarca, hatta bin yıllarca geriye kadar takip edilebilse de⁶⁶, politik anlamıyla özgürlük, bir kavram olarak Antik Yunan laboratuvarının bir çıktısıdır.⁶⁷ de Dijn’in aktarımına göre, tarihte Antik Yunanlardan önce hiçbir toplumun “özgür” ve “köle” kavramlarını politik-hukukî iktidarı “betimlemek ve değerlendirmek için” kullandığı saptanmamıştır.⁶⁸

Aynı doğrultuda, Antik Yunan dünyasında politik-hukukî iktidarın tek bir kişinin, azınlığın veya çoğunluğun elinde bulunduğu klasik ana-düzenler ayrımının görüldüğü ilk kaynak olan Herodotos’ta⁶⁹ demokrasi savunusu da doğrudan hukukla bağlantılıdır: “Çoğunluğun yönetiminin/halk iradesinin erdemi öncelikle mükemmel adında yatar, yasalar karşısında eşitlik (*ισονομίην*).”⁷⁰ İlgili örnekte, Pers tartışmacılar monar-

---

“Bir zamanlar köle edilmiş toprak şimdi hür!

Pek çoklarını Atina’ya, tanrıların özenerek yarattığı yurtlarına

Geri getirdim, kimi adaletsizce, kimiye adilce satılmışlardı bunların; Bazısı mecburiyetten kaçmıştı,

Dilleri bile Attika lehçesine dönmüyordu artık o diyar senin bu diyar benim dolaşıp durmaktan,

Bazısı da hemen şuracıkta köleleştirilmekten mustarip,

Sahiplerinin kamçısının korkusundan tir tir titriyordu.

Özgür kıldım onları! Bunu gücümle yaptım,

Kuvveti ve adaleti birbirine harmanladım,

Söz verdiğim gibi bunun için sonuna kadar direndim!

Yasalar yazdım, hem kötüler hem iyiler için

Herkese adil davrandım (...)

⁶⁶ Örneğin Sümerler, Akadlar ve Yahudilerde. Bkz.: de Dijn, ss.17-8.

⁶⁷ Bkz.: de Dijn, 1-2, 18-19.

⁶⁸ de Dijn, s. 18.

⁶⁹ Herodotus, III.80-2, ss. 104-111; Herodotus, III.80-2, ss. 176-8. Hansen ve Nielsen’e göre Herodotos’tan yaklaşık bir kuşak önce şair Pindaros ana-düzenleri bir tiranın, bilgelerin ve tüm ordunun/güruhun/taşkın halkın yönettiği şekilde benzer bir ayrıma tutmuştur. Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 81. Krş.: Pindaros, Bütün Zafer Şarkıları, Erman Gören (çev.), İstanbul: YKY, 2015, 2.2.86-88, s. 103. Pindar, Olympian Odes. Pythian Odes, William H. Race (ed. ve çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1997, 2.2.86-88, ss. 246-7.

⁷⁰ Herodotus, III.80, ss. 106-7; Herodotus, III.80, s. 177. Scott ve Liddell’e göre *ισονομίην*, *ισονομία* sözcüğünün İyonya lehçesindeki biçimidir, ki Herodotos da İyon-

şiyi seçince, demokrasiyi savunan Otanés, krallık için aday olmak istemez, ancak bir şartı vardır: kendisi ve soyu monarşiye tabi olmayacaktır. Otanes'in bu şartı kabul edilir ve Herodotos'a göre, kendisinin yazdığı güne değin sadece Otanes'in hanesi yürürlükteki Pers yasalarını ihlâl etmedikçe herhangi bir itaat yükümlülüğünden azade (ἐλευθέρη)⁷¹ kılınmıştır.⁷² Buradaki anadüzen tartışması Persler arasında geçse de Herodotos'un aktarımından ilgili anadüzenler ayrımının Antik Yunanlarca zaten bilindiği ima edilmekte⁷³, hatta Herodotos doğrudan, soydaşlarının başka bir halkın bu tartışmayı yapabileceğine sanki inanmayacağını söylemekte, ancak aktarımının gerçekten yaşanmış olduğunda ısrar etmektedir.⁷⁴

Kanımcıca bu örnekler dahi, Antik Yunan kamusal *ethos*'unda *polis* ve anadüzen kavramlarıyla birlikte yükselen hukuk düşüncesini ve böylece salt politik değil, özünde politik eyleyciliğin belirleyici olduğu hukukî anayasal düşüncüyü de gözler önüne sermektedir.

III. POLİS'İN ANAKURULUŞU VE MODERN ANAYASALCILIKLA BİR KARŞILAŞTIRMA

Polis için olduğu kadar *polis*'lerin anadüzenleri için de benzer yönde kapsayıcı bir şeyler söylemek mümkündür. Rhodes'un deyişiyle, kendi yasaları ve “görev modelleri” olan her bir *polis*'te “ayrıntıdaki farklılıkların altında yasaların karşılaştığı problemlerdeki, bunlara sunduğu çözümlerdeki ve temel yönetim yapısındaki genel bir benzerlik”

---

yalıdır. Yazarlar sözcüğün anlamını “eşit dağıtım, denklik, politik hakların eşitliği” olarak verir. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=isonomih&la=greek#lexicon>.

⁷¹ Burada sıfat kipindeki ἐλευθέρη sözcüğünü “özgür” değil “azade” olarak karşıladım. Zira yukarıda bahsedildiği üzere sözcüğün ilk anlamı budur. Sözcük öncelikle buradaki gibi kişisel bir statüyü simgeler: köle olmamak. Buradan, yukarıda değinildiği gibi, politik anlama doğru Antik Yunan *ethos*'u için hiç de zor olmayan bir sıçrama şöyle gerçekleşir: Başkasının hükmü altında yaşamamak; içeriye yönelik özgür bir anadüzene, dışarıya karşı özgür bir polis'e ait olmak. Ayrıca bkz.: yukarıda d. n. 62.

⁷² Herodotos, III.83, ss. 110-1; Herodotos, III.83, s. 178.

⁷³ Ki bu da, kanımcıca, anadüzenler ayrımının ve bizatihi anadüzen kavramının Antik Yunanlar için ne kadar merkezî bir fenomen olduğunu ve anadüzenlere dair bu bölümlenin felsefi bir kuramdan ziyade Antik Yunan laboratuvarının doğrudan bir deneyi, yani sosyopolitik yaşamın pratik bir çıktısı olduğunu gösteren bir başka göstergedir.

⁷⁴ “[S]öylenen sözler kimi Yunanlara inanılmaz gelecektir; ancak kuşku yok ki bu sözler söylendi.” Herodotos, III.80, ss. 104-4; Herodotos, III.80, s. 176.

bulunmaktadır.⁷⁵ Rhodes'ın “temel yönetim yapısında”, yani diyebiliriz ki, anayasal kurumlarda bulduğu genel benzerlik şu şekildedir: “farklı yerlerde farklı şekillerde ve farklı vurgularla uygulanmış olsa da bu, işin önceden bir konsey tarafından mülahaza edilmesi ve yurttaş meclisi tarafından nihai karara varılması, *Yunanistan'da yaygınlaşacak modelin* bir ilk örneğidir.”⁷⁶ Benzer şekilde Hansen, Antik Yunan *polis*'lerinin “dünya tarihinde tümüyle kurumsallaşmış toplumlardan biri”ni teşkil ettiğini söyler (ki kuşkusuz, bir anayasacı için bu çok önemli bir ifadedir) ve tek kişinin veya azınlığın hâkimiyetindeki yönetimlerde dahi “büyük sayıdaki idarî makamların sıradan yurttaşlarca doldurulduğunu” belirtir.⁷⁷

Her ne kadar biz, Antik Yunan anadüzenlerini doğru bir şekilde tekin, azınlığın ve çoğunluğun yönetimi şeklinde ayırsak da Hansen'e göre ayırım daha detaylı bir şekilde de yapılabilir.⁷⁸ Anadüzeni ne olursa olsun, hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz *polis*'lerin birçoğunda şu kurumlar bulunur: *Ekklesia* (ἐκκλησία, meclis)⁷⁹, *boule* (βουλή, idarî konsey)⁸⁰, *dikasteria* (δικαστήρια, mahkemeler)⁸¹ ve *arkhai* (ἀρχαί, *arkhon*'luklar, yöneticilikler)⁸². Yine başta Sparta olmak üzere karşılaştığımız bir diğer anayasal kurum *gerousia*'dır (γερούσια, bir tür senato). Bunların üyelikleri, kural olarak, seçimle veya kurayla belirlenir.⁸³ (Bize belki garip gelebilir, ancak kura usûlü tam demokratik, seçim usulü ise - en azından kura usulüne nisbetle- oligarşik bir göreve getirme şeklidir.⁸⁴) İşte tüm bu kurumlar ve usûller Antik Yunan *polis*'lerinde yaygın olarak

⁷⁵ Rhodes, s. 25.

⁷⁶ Rhodes, s. 55 (vurgu bana ait). Burada bahsedilen “ilk örnek” Arkaik Sparta'dır.

⁷⁷ Hansen, s. 113.

⁷⁸ Tabii ki Hansen'e göre de öncelikli ayırım budur. (Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 81) Birazdan göstermeye çalışacağım gibi anayasal açıdan bunu daha detaylandırabilmek de mümkündür.

⁷⁹ John Roberts (ed.), *The Oxford Dictionary of the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2007, “ekklēsia” maddesi

⁸⁰ Roberts, “boulē” maddesi

⁸¹ Bkz.: Nigel Wilson (ed.), *Encyclopedia of Ancient Greece*, Londra: Routledge, 2010, ss. 400-1; Hornblower ve Spawforth, s. 436 (çoğunlukla Antik Atina özelinde)

⁸² Hornblower ve Spawforth, s. 489

⁸³ Hansen, s. 113.

⁸⁴ Bkz.: Aristoteles, *Politika*, 1294b6-12, s. 351. Zira, oy satın alınabilir; satın alabilme kapasitesine sahip olanlar da hâliyle zengin azınlıktır.

var olduğuna göre bunların anadüzenlerini ayıran nedir? Hansen'e göre, kurumlar arasındaki güç dağılımı ile kurumların üyelerini kimlerin seçebileceği ve bu kurumlara kimlerin aday olabileceği bir anadüzeni diğerlerinden ayırmaktadır.⁸⁵

Yine yukarıda bahsedildiği üzere anadüzenler tartışması Herodotos'un, hatta muhtemelen biraz daha öncesinden, Pindaros'un yaşadığı dönemden (M. Ö. 5. yüzyılın ilk yarısı) beri yapılmaktadır.⁸⁶ -hâliyle, bilemeyeceğimiz şekilde daha da eskiye gitmiyorsa⁸⁷- ve bu iki kaynağın da filozof olmadığını düşündüğümüzde tartışma salt "felsefî bir tartışma" da değildir.⁸⁸ Tabiî, felsefî bağlamda da, Platon'un bu konuda bir ütopya (*Πολιτεία*, *Politeia*) kaleme alması, Aristoteles'in okulunda 158 farklı Antik Yunan *polis*'inin anadüzenlerini yazdırması⁸⁹ gibi örnekler de Antik Yunanların anadüzen kavramına verdikleri merkezî önemi gösterir. Antik Yunan politik-hukukî düşüncesinde, böylece, *polis*'le birlikte onun düzeni de (*politeia*/"anadüzen") kavramsallaşmıştır.

Antik Yunan *polis*'lerinin belki bir önceki başlıktaki örneklerden de bir miktar çıkarsanabileceği üzere, bir açıdan modern anayasa düşüncesi gibi "toplumsal sözleşme" fikrine yaslandığı ileri sürülebilir.⁹⁰ Bu-

⁸⁵ Hansen, s. 113.

⁸⁶ Bununla birlikte *politeia* sözcüğünün geçtiği ilk kaynak Herodotos'tur. Bkz.: Roger Brock, "Politeia," The Encyclopedia of Ancient History, Roger S. Bagnall, vd. (ed.), Londra: Blackwell, 2013, ss. 5381-2.

⁸⁷ Bununla birlikte *demokratia* (*δημοκρατία*, demokrasi), *oligarkhia* (*ὀλιγαρχία*, oligarşi) ve *aristokratia* (*ἀριστοκρατία*, aristokrasi) kavramları Rhodes'a göre muhtemelen M. Ö. 5. yüzyılın ilk yarısının sonlarında ortaya çıkmıştır. Rhodes, s. 99.

⁸⁸ Herodotos'un Antik Yunanların Perslerin böyle bir tartışma yapamayacağını düşünmelerine karşı sözlerinin gerçekliğinde ısrar etmesini hatırlayalım. Bkz.: yukarıda d. n. 74. Herodotos'un burada hitap ettikleri, belki daha eğitimli bir kesimdir -ancak hâliyle filozoflarla sınırlı değildir.

⁸⁹ Bkz.: yukarıda d. n. 20.

⁹⁰ Kojin Karatani, *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*, Ahmet Nüvit Bingöl (çev.), İstanbul: Metis, 2018, ss. 38-9, 53-4. Aristoteles'in Politika adlı yapıtı üzerinden bir toplumsal sözleşmeci inceleme için bkz.: Josiah Ober, "The Polis as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract," The Ancient Greek City-State: Symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters July, 1-4 1992, Mogens Herman Hansen (ed.), Kopenhag: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1993. Ober, Aristoteles'in polis'in oluşumu kuramı için şunları söylemektedir: "Toplumsal sözleşmeyi hedeflemese de

rada, “toplumsal sözleşme” kavramının ya da böylesi bilinçli bir kavramsallaştırmanın Antik Yunan dünyasında görülmekte olduğunu söylemiyorum.⁹¹ Fakat, sözgelimi, Ober şunu söyler: “Dolayısıyla, *polis* bir toplumsa, anadüzen toplumsal sözleşmenin koşullarını temsil eder. Gerçekten de, [anadüzen] ayrıca usûl hukukunun temelidir.”⁹² Burada usûl hukukundan kasıt *polis*’in özyönetiminin ve işleyişinin belirlenmesine dair kurallardır. Antik Yunan dünyasında esasen üç farklı anadüzen bulunur: İlki, çoğunluğun yönetimi veya halk iradesidir, ki buna genellikle *demos* (*δημος*) veya *demokratia* (*δημοκρατία*, demokrasi: halk erki/iktidarı) denir. İkincisi, azınlığın yönetimidir, ki buna genellikle *oligarkhia* (*ὀλιγαρχία*, oligarşi: azınlık yönetimi) denir, kimi örneklerde *aristokratia* (*ἀριστοκρατία*, aristokrasi: en iyilerin erki/iktidarı) dendiği de görülür. Son olarak da tek kişinin yönetimi bulunur; buna genellikle ya *monarkhia* (*μοναρχία*, monarşi) ya da *turannis/tyrannis* (*τύραννις*, tiranlık) denir, muhtemelen en eskisi olmakla birlikte Klasik Dönem’de daha nadiren -örneğin, aşağıda göreceğimiz gibi “iyi” ve “kötü” ayrımını yapıldığında “iyi monarşi” için- *basileia* (*βασίλεια*, krallık) dendiği de görülür.⁹³

Burada, genellikle sözcüğünü bilinçli olarak kullandım; çünkü bu anadüzen adlandırmaları Antik Yunan dünyasındaki yaygın kabul gören

---

sözleşmecî varsayım üzerine temellenmiştir: Polis hanelerin adaletle ve kazançlı olarak birlikte yaşamak için [yapılan] öncel anlaşma olmadan var olamazdı.” (s. 133)

⁹¹ Bununla birlikte Politika, 1252a1-1253b1 arasında anlatılanlar bu açıdan da ele alınmalıdır: Aristoteles, polis’in bir ortaklık (koinonia) olduğunu, her ortaklığın iyi bir amaç uğruna bir araya geldiğini söylemesi; kişinin logos sahibi politik canlı olarak bu ortaklığa katıldığı, dahası hane ile polis’in, hane yönetimiyle polis yönetiminin niteliksel değil niteliksel anlamda farklı kategoriler olmaları. (Bkz.: ss. 155-161 vd.) Tüm bunlar kanımca bilinçli bir kuruculuğu anlatmakta, dolayısıyla Aristoteles’teki “doğal oluşum anlatısı”, rasyonellik ve amaca yöneliklik içerdiğinden hareketle bir “kendiliğindenlik” anlamına gelmemektedir. Ayrıca bkz.: Ober, “The Polis as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract”, ss. 133, vd.

⁹² Ober, “The Polis as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract”, s. 138.

⁹³ Epigrafik ve yazınsal antik kaynaklara atıf vererek: Hansen ve Nielsen, s. 81-2. Aristoteles’in ayırtırmasının aksine, yaygın kullanımda monarkhia, ile tyrannis kullanımlarının birbirine yerine kullanabilmesi için bkz.: Ibid. (Örneğin, aynı dönemde ikisi de Atinalı olan Aiskhines’in ayrımı tyrannis, oligarkhia ve demokratia iken İsostrates’in ayrımı monarkhia, oligarkhia ve demokratia şeklinde)

ayrımı yansıtır⁹⁴; bizim önce Platon'dan sonra da Aristoteles'ten bildiğimiz daha detaylı veya sofistike ayrımlar yaygın pratik bilgiden ziyade felsefî tezler veya kuramlardır ve Atina'daki filozoflara özgüymüş gibi görünmektedir.⁹⁵ (Dahası, ikisi de Sokrates'in öğrencisi olan Ksenophon ve Platon bu tip ayrımı ilk yapanlar olduğu ve Aristoteles de Platon'dan alıp geliştirdiği için ayrımın Sokrates'e mâl edilebileceği düşünülmektedir.⁹⁶)

Sözgelimi, Aristoteles'in dar anlamda *politeia* ile *demokratia* ayrımının pratikte bir karşılığı yoktur.⁹⁷ Hatta Aristoteles'in Politika adlı yapıtında *politeia*'yı bu bağlamda "asıl/genel anlamıyla anadüzen" değil de çoğunluğun (veya bir *polis*'in yerlisi olan tüm erişkin ve özgür erkeklerin) ortak yararı gözeterek yönettiği "spesifik bir anadüzen" olarak tanımlamasının kendi buluşu olmadığını söylemesi⁹⁸, diğer bir deyişle böyle bir ayrımın pratikte var olduğu savını dahi Hansen ve Nielsen, Demosthenes veya İsostrates gibi Atinalı hatiplerin *politeia*'yı *demokratia* ile eşanlamlı olarak kullanmalarına bağlar.⁹⁹ Yine, Aristoteles'te *aristokratia* en iyilerin (hâliyle pratikte bir azınlık) yönetimi ve "doğru/iyi/haklı (*ὀρθός*, *orthos*) bir yönetim" iken *oligarkhia* basitçe "az olanların" yönetimi ve böylece "sapkın/doğrudan sapan/yanlış bir yönetim"dir (*παρέκβασις*, *parekbasis*, sapma¹⁰⁰); ama şaşılacak bir şey olmadığı üzere, pratikte azınlık kendisini zaten en iyiler olarak sunar; dolayısıyla aristokrasi ile oligarşi ayrımının da pratikte pek karşılığı olmayan

⁹⁴ Örneğin epigrafik kaynaklara göre Thebesliler M. Ö. 428'de "demokratia, oligarkhia ve tyrannis", Atinalılar M. Ö. 400/399'da "demos, oligarkhia ve tyrannos" şeklinde anadüzenleri ayırmışlardır. Bkz.: Hansen ve Nielsen, ss. 81-2.

⁹⁵ Aslında üçlü ayrımın her bir ögesinin kendi içerisinde ikiye ayrıldığı daha sofistike ayrım ilk defa Ksenophon'un "Memorabilia" adı verilen (Ἀπομνημονεύματα, Apomnemonemata) yapıtında görülmekle birlikte ilgili ayrımı tam olarak ilk geliştiren Platon, klasik şeklini verense Aristoteles'tir. Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 81.

⁹⁶ Hansen ve Nielsen, s. 82.

⁹⁷ Hansen ve Nielsen, s. 82.

⁹⁸ Aristoteles, Politika, 1293b35, s. 348: "Bununla birlikte, insanlar böyle karma politeia'lar arasından yalnızca demokrasiye meyledenlere geleneksel olarak politeia adını verirler (...)"

⁹⁹ Hansen ve Nielsen, s. 83.

¹⁰⁰ Bkz.: Aristoteles, Politika, 1279a17 vd., ss. 273 vd.

“saf felsefi” bir ayırım olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰¹ Dahası, oligarşik anadüzenler arasında bir alt-ayırım yapıldığı görüldüğünde ise, yapılan ayırım saf bir oligarşi (*δυναστεία ὀλιγων ἀνδρων*, *dynasteia oligon andron*) ile demokratik/eşitlikçi bir oligarşi (*isonomos oligarkhia* -metinde geçtiği şekliyle: *ὀλιγαρχίαν ἰσονομον*, *oligarkhian isonomon*;- yani yönetenlerin azınlık olurken, onları seçenlerin *demos* olduğu) arasındadır.¹⁰² Ki kanımca, bu ayırımı da Antik Yunan dünyasında demokrasinin gücüne bir kanıt olarak okuyabiliriz. (Yani, diğer bir deyişle bir oligarşi dahi yer yer demokratikleşmek zorunda kalmıştır.) Zira, Aristoteles’in yazdığı döneme gelindiğinde (M. Ö. 4. yüzyıl) Antik Yunan dünyasındaki en yaygın anadüzen tipinin demokrasi olduğunu biliyoruz.¹⁰³

Adı ne olursa olsun monarşiler (tek adam yönetimleri) özellikle Klasik Dönem’de Antik Yunan dünyasının neredeyse sadece çeperlerinde bulunur (Makedonya, Kırım, Libya, Kıbrıs, vs.)¹⁰⁴ ve Platon’la Aristoteles’ten bildiğimiz anlamıyla tiranlık da *stasis* (*στάσις*; hizip, hizipleşme, iç çekişme, -yerine göre- iç savaş¹⁰⁵) kaynaklı bir nevi bir ara rejimdir.¹⁰⁶ (*Stasis* meselesine aşağıda geleceğiz.) Dahası M. Ö. 4. yy’a kadar birçok örnekte *turannos* ile *basileus* birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştır.¹⁰⁷ Son olarak, yukarıda aktardığım gibi, anadüzen

¹⁰¹ Hansen ve Nielsen’e göre aristokratia’nın olumlu bir azınlık yönetimi anlamında kullanılması Ksenophon tarafından Sokrates’e atfedilmekte, Platon ve Aristoteles’te çok kereler tekrar edilmekteyken sözcük başka pek az kaynakta bulunmaktadır. Bulduğunda da kasıt net değildir: Örneğin, ya yine oligarkhia sözcüğüyle eş anlamlı olarak, ya Platon ve Aristoteles’in aksine negatif anlamda, ya bir komedi piyesinde ironik olarak ya da azınlığın yönetimini değil demokrasiyi niteleyen bir sıfat olarak. Bkz.: Hansen ve Nielsen, s. 82.

¹⁰² Thucydides, *The Peloponnesian War*, Martin Hammond (çev.), Oxford: Oxford University Press (Oxford World’s Classics), 2009, 3.62.3; Hansen ve Nielsen, s. 81.

¹⁰³ Hansen, s. 144.

¹⁰⁴ Hansen ve Nielsen, s. 82, vd.

¹⁰⁵ Stasis kavramı hem çekişmenin her bir tarafını (“hizip”), hem de hiziplerin oluşturduğu iç çekişme ve hatta iç savaşı anlatır. Şiddet tehdidi/kullanımı stasis kavramına içkindir; sözcük “polis’in anayasal çerçevesinde hareket eden, yani bizim bugün siyasi parti diye adlandırdığımız bir politik grup için hiçbir zaman” kullanılmamıştır. Hansen, s. 125. Bkz.: Liddell ve Scott, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=stasis&la=greek#lexicon>.

¹⁰⁶ Bkz.: Rhodes, ss. 41-8; Alan Ryan, *On Politics: A History of Political Thought From Herodotus to the Present*, Londra: Penguin, 2013, s. 9.

¹⁰⁷ Rhodes, s. 41.

nasıl olursa olsun, karar alma süreçlerinde çeşitli “anayasal kurumlar” görülmektedir. Tabîî, hâliyle özellikle monarşik anadüzenlerde bunların efektifliği tartışma konusu olabilir, ancak oligarşilerde olsun monarşilerde olsun böylesi kurumların var olması dahi Antik Yunan kamusal *et-hos*’u hakkında, kanımca, bize önemli şeyler söylemektedir.

Burası toplumsal sözleşme incelememize tekrar doğrudan bağlanmak için de güzel bir yer. Zira, Aristoteles’in Platon’un “en iyi polis” arayışını eleştirirken söylediği üzere:

“[A]rtarak bir olmaya/tekleşmeye giden bir polis’in polis olarak kalamayacağı açıktır. Zira polis doğası gereği bir tür çokluktur, daha fazla “bir”e dönüşecek olursa bir polis’ten ziyade bir haneye (*oikos*) ve [hatta] bir haneden ziyade bir insana dönüşecektir. Zira hanenin polis’ten ve tek bir kişinin ise haneden daha fazla “bir” olduğunu söyleriz. Dolayısıyla bunu başaracak biri çıksa bile bu yapılmamalıdır, çünkü polis’i ortadan kaldırır. Polis sadece çok sayıda insandan değil, tür olarak farklılaşan insanlardan oluşur; bir polis birbirine benzeyen insanlardan oluşmaz.”¹⁰⁸

Görüldüğü üzere Aristoteles’e göre polis bizim “bildiğimiz anlamda doğal” olmaktan bir hayli uzak, yurttaşların bilinçli eyleyişleriyle doğrudan tanımlanan bir kavramdır. Kural olarak her hâlükârda dar veya geniş bir politik katılım ve bu politik katılımı sağlayan “anayasal kurumlar” söz konusuysa, Ober’in ilgili ifadesini de hatırlayarak, Antik Yunan dünyasında adı konmamış *bir nevi* toplumsal sözleşme anlayışından bahsedebiliriz. Tabîî bir toplumsal sözleşme analojisi kuracaksak, aslında bir başka öncel açıklamaya ihtiyacımız var: Antik Yunan dünyasında polis’lerin kurulması. Zira, toplumsal sözleşme fikri, politik iktidarın kullanılma koşullarına dair olduğu kadar, hatta öncelikle, politik toplumun kurulmasına dairdir.

Antik Yunan dünyasında polis’ler iki şekilde ortaya çıkar: Ya var olan bir yerleşimin politik statüsünü değiştirmesiyle, -yani polis’leşmesiyle, yahut politikleşmesiyle- ya da yeni bir özyönetimli (*self-governing*) polis’in kurulmasıyla.¹⁰⁹ İlki, “doğal gelişim” diyebileceğimiz bir şekilde, süreç içerisinde ortaya çıkar ve Hansen’in deyişiyle bu

¹⁰⁸ Aristoteles, Politika, 1261a5-24, ss. 195-6. Ayrıca bkz.: Ober, “The Polis as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract”, s. 135-9.

¹⁰⁹ Hansen, s. 51.

“neredeyse fark edilemeyen bir süreç”tir. Elimizdeki kaynaklardan da bir yerleşimin sakinlerinin ne zaman kendilerini bir *polis*’in *polites*’leri (yurttaşları) hissetmeye başladıklarını, diğer bir ifadeyle bilinçli olarak bir anadüzen kurduklarını, bilmek olanaksızdır.¹¹⁰ Fakat buradaki sürecin de tam bir politikleşme ve hukuksallaşma/anadüzenleşme/anayasallaşma olduğunu söyleyebiliriz; zira, yalnızca bir *polis* savaş ilan edebilir, barış yapabilir, bir birliğe katılabilir, para basabilir, vs.¹¹¹

Antik Yunan *polis*’inin ikinci ortaya çıkış tarzı ise yine iki şekilde olur: Kolonileşme (*ἀποικισμός*, *apoikismos*) veya birleşme/kaynaşma (*συνοικισμός*, *synoikismos*). Antik Yunan kolonileşmesi bizim modern dönemden bildiğimiz kolonileşmeye benzemez, basitçe bir grup insanın *anapolis*(ler)den (*μητρόπολις*, *metropolis*) ayrılıp bir başka yere geçerek yeni bir *polis* kurması anlamına gelir.¹¹² *Synoikismos* ise bir grup komşu yerleşimin yakınlardaki boş bir araziye yerleşerek yeni bir *polis* kurması ya da zaten var olan bir *polis*’e katılarak onun nüfusunu “güçlü bir şekilde arttırması” ile gerçekleşir.¹¹³

Bu açıklamalara bakıldığında, modernitede bir modelleme olarak görülebilecek olan toplumsal sözleşme fikrinin, adı olmasa da Antik Yunan dünyasında daha “sahici” bir şekilde kurucu rol oynadığını bile söyleyebiliriz sanıyorum. Karatani, Antik Yunan *polis*’lerinin yukarıda da görülebileceği üzere “özerk bireysel tercihle” kurulduğu fikrinin yaygın

¹¹⁰ Ki yukarıda da gördüğümüz gibi bu süreç polis’lerin büyük çoğunluğu için Arkaik Dönem’in dahi erken zamanlarında gerçekleşmiştir. Klasik Dönem’de bu şekilde (“doğal olarak”) ortaya çıkan polis’ler olduğu bilinmekle birlikte bunların nasıl ortaya çıktığıyla ilgili kayıt yok. Hansen, ss. 51-2.

¹¹¹ Hansen, s. 52.

¹¹² Antik Yunan dünyasının kolonileri bizim modern dönemden bildiğimiz kolonileşme olgusundaki gibi emperyalist yayılma değil; bir polis’in nüfusunun kalabalıklaşması dolayısıyla o polis’in kimi yurttaşlarının göç ederek yeni bir polis kurmasıdır. Hansen’e göre, koloni oluşturma illâ merkezî bir kararla alınmak zorunda değildir. Özellikle ilk kolonileşme hareketleri daha polis’leşmemiş “anayurt”lardan çeşitli nedenlerle göç etme şeklinde olmuş olabilir. (Bkz.: Kolonilerin ilk polis’ler oluşu ve polis formunun kolonilerden anakaraya ithali argümanı. Aşağıda.) Yine politik ve ticarî nedenlerle veya “macera ruhuyla” göç edenlerin olduğu da bilinmektedir. En yoğun kolonileşme M.Ö. 8 ile 6. yüzyıllar arasında yaşanmış ama bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Bununla birlikte yeni kurulan polis’le “anapolis” arasında politik bağlar bulunmaz; sadece kültürel bağlar bulunur. Rhodes, ss. 34-5, 40; Hansen, s. 45.

¹¹³ Hansen, s. 52.

olduğunu belirtmekle birlikte¹¹⁴ bir adım daha ileri gider. Karatani'ye göre toplulukların (ya da tarihselce daha doğru bir ifadeyle boyların veya klanların) bir araya gelerek oluşturdukları “kabile konfederasyonları” şeklindeki şehir-devletlerinin aralarındaki ihtilaflar Mezopotamya, Mısır ve Çin'de despotik devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Buna karşın, Arkaik Dönem Yunanları kendileri için de oldukça mümkün olan bu yolu izlememiştir.¹¹⁵ Dahası, Antik Yunanların ataları olan Girit (Minos) ve Miken uygarlıkları da tıpkı Mezopotamya, Mısır ve Çin uygarlıkları gibi despotik devletlere dönüşmüşlerdir.¹¹⁶

Karatani, “devletleşme” sürecinde deyimi yerindeyse “doğal gidişattan sapma”nın kökenini Yunan anakarasında değil, İyonya'da bulur. Bunun nedeni ise, tıpkı despotik devlet öncesi aşamadaki diğer topluluklarda olduğu gibi, klanlardan müteşekkil Arkaik Atina *polis*'inin de kuruluşunda bir kabile konfederasyonu olmasına karşın, İyonya'daki *polis*'lerin, kuruluşlarında bu “klan ilkesi”ne sahip olmamasıdır. Zira, İyonya'daki *polis*'ler birer “koloni” (*ἀποικία, apoikia*) olarak, yani Yunan anakarasından yapılan göçlerle kurulmuştur.¹¹⁷ Bu göçlerin -genellikle- gönüllü yapıldığını düşündüğümüzde, yeni *polis*'lerin “anapolis”lerdeki gibi klan ve kabile gelenekleriyle sıkı sıkıya bağlı olmaksızın ziyade, gönüllülük esasıyla kurulan anadüzenlerinin yeni yurttaşlık bağlarıyla bir toplumsal sözleşme fikri ve hatta pratiğine dayandığı söy-

¹¹⁴ Karatani, s. 26.

¹¹⁵ Karatani, s. 27.

¹¹⁶ Karatani, s. 27 Ayrıca bkz.: Rhodes, s. 23. Benzer yönde, Hansen Miken Çağı'ndaki “kent”ler sakinlerince polis olarak adlandırılrsa dahi -ki muhtemelen öyleydi- bu dönemdeki “kent” ile Antik Yunan polis'i arasında bir kırılma olduğunu, ikincisinin birincinin devamı olarak düşünülmemeyeceğini savunmaktadır. Bkz.: Hansen, ss. 40-41.

¹¹⁷ İyonya polis'lerinin esasen Atina'dan ayrılan yurttaşlarca kurulduğu Solon'un döneminden beri iddia edilmekteydi. (Aristoteles, Atinalıların Devleti, 5.2'de aktarılan (ss. 46-7) Solon'un mısralarında geçen ve Atina'yı kasteden “İyonya'nın en kadim memleketi” ibaresi bu yönde yorumlanmaktadır. Bkz.: Rhodes, s. 60) Bununla birlikte Karatani, İyonya kolonilerini kuranların yaygın kanının aksine sadece Atina'dan değil “bölgenin tamamından” geldiğini ve böylelikle “anakarayı karakterize eden kabile toplumunun geleneklerine derin bir bağlılıktan uzak, emsalsiz bir kültürün kurulmasına yol açıldığını” söyler. Bkz.: Karatani, 33. Rhodes da Atina'nın iddiasında “bir miktar haklılık payı” olabileceğini söylese de, benzer bir şekilde arkeolojik kanıtların kolonilerin kendi kuruluş anlatılarından “daha karışık ve rastgele kökenlere işaret ettiğini” belirtir. Bkz.: Rhodes, 40.

lenebilir. İşte Karatani'ye göre *polis*'in ilkesi “mevcut klan ve kabile geleneklerinin terk edilmiş, kısıtlama ve imtiyazların kaldırılmış ve yeni bir sözleşme topluluğunun (*schwurgemeinschaft*) doğmuş ol[duğu]” İyonya'da oluşmuş ve buradan Atina başta olmak üzere Yunan anakarasına ithal edilmiştir.¹¹⁸

Hansen de toplumsal sözleşme fikri üzerinden olmasa da *polis*'in anadüzeniyle birlikte özgün yapısının nasıl ortaya çıkmış olabileceğini tartışırken ikisi birbiriyle yakından bağlantılı üç alternatif açıklama olduğunu söyler ve bunlardan günümüzde daha çok öne çıkana¹¹⁹ Karatani'nin açıklamasına oldukça yakındır. Bu açıklamaya göre, *polis* formu yine kolonileşmeyle ortaya çıkmış ve bu kolonilerden Yunan anakarasına ithal edilmiş olabilir.¹²⁰ Bu argümanın mantığını Hansen şöyle açıklar: Görülen tüm örneklerde kolonileşme bir kentin kurulmasına neden olmuş ve yeni yerleşimcilerle o toprağın yerlileri arasında bir karşı karşıya gelme durumu gerçekleşmiştir. Bu da ayrıcalıklı bir yurttaş bütünü-

¹¹⁸ Karatani, ss. 29-30. Antik Yunan dünyasında felsefi düşüncenin doğduğu yer olan İyonya'nın canlı ve zengin bir merkez olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Karatani, Antik Yunan ethos'unun ve onun felsefi, sosyopolitik, edebî, vb. başarılarının tümüyle İyonya'dan kaynaklandığını düşünmektedir. Tarihsel kanıtların yetersizliğini kendisi de söylemekte; birçok örnekte tarihsel kanıt yetersizliğini mantıksal/dedüktif yöntemlerle/çıkarımlarla ikâme etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle yer yer aşırı yorum düşüştüğü söylenebilir. Her hâlükârda oldukça çekici fikir ve tezleri için daha fazla maddî dayanak gerekir, kanısındayım. (Örneğin, Karatani, İyonya'da dört başı mamur “izonomi” (ἰσονομία, isonomia) adlı eşitlikçi-özgürlükçü bir anadüzen kurulduğunu söylemektedir; ne var ki izonomi kavramını kullanan dönemin kaynaklarında benzer bir kullanım bulunmamaktadır. Özellikle Aristoteles'in külliyatında bu kavrama hiç rastlanmaması başlı başına akıl çeldiricidir. Karatani için, bu kavramı en erken kullanan yazar olan Herodotos'un İyonyalı olması yeterli gibi görünmektedir ki Herodotos'un kendisi dahi izonomiyi tam olarak Karatani gibi kullanmaz. (Herodotos'un izonomi kullanımı için bkz.: yukarıda d. n. 70). Bkz.: Karatani, 25, vd.

¹¹⁹ Diğer ikisi arasından geleneksel açıklama polis formunun Yunan anakarasının doğu bölgesinden veya Girit'ten doğduğudur. Özellikle Girit adası bilinen en eski “müstahkem yerleşim”lerdendir (proto-Arkaik anlamıyla polis bkz.: yukarıda d. n. 38). Yine bilinen en eski yasalar buradan gelir ve “Karanlık Çağlar” ile Arkaik Dönem arasında sürekliliğin en çok görüldüğü yer Girit adasıdır. İkinci bir açıklama polis formunun Kıbrıs adasında komşu Fenike şehir-devletlerini model alarak ve onu geliştirerek ortaya çıktığıdır. Bu açıklamaya göre de kolonileşme polis formunun ortaya çıkmasında belirleyicidir, ancak az sonra göreceğimiz açıklamadan niteliksel farklılıklar içerir. Bkz.: Hansen, ss. 45-46, 138.

¹²⁰ Hansen, ss. 44-45, 138

ne, özgün yasalara ve politik kurumlara yol açmıştır.¹²¹ Nitekim yazara göre, sayılan üç unsur (bir yurttaş bütünüünün oluşması, yasallaşma ve politik kurumlar) *polis*'in “merkezî unsurlarıdır”.¹²² Gerçekten de, yabancı bir toprakta kolonileşme, söz konusu yerleşimcileri kendi içinde çekirdekleşmiş bir yerleşime ve o topraktaki yeni topluluğun kendi özgün politik-hukukî kurumlarını oluşturmasına yönlendirir. Diğer bir deyişle, şehir-devleti şeklinde örgütlenme, yeni yerleşimcilerin geldikleri toprakta yabancılardan kendilerini ayırıştırması ihtiyacından doğar ve tarihte bu tip “şehir-devleti kültürleri”ne farklı coğrafyalardan da çeşitli örnekler verilebilir.¹²³

Fakat Hansen, yine de Karatani'ye göre daha itidallidir, *polis*'in nasıl ortaya çıktığına dair muhtemel üç açıklamadan mevzubahis açıklamanın günümüzde daha çok taraftar kazandığını söyler ve “olabilir” diyerek burada bırakır.¹²⁴ (Örneğin, burada diğer “şehir-devleti kültürleri”nden örnek verirken yapıtına genel olarak hâkim olan Antik Yunan *polis*'inin özgün bir şehir-devleti olarak varlık bulmasının nedenini buradan açıklamaya girişmez.) Yine Hansen'in *polis* formunun ortaya çıkmış olabileceğini söylediği koloniler arasında İyonya'dakiler bulunmakla birlikte, yazar İtalya'nın güneyi ve Sicilya'daki kolonileri öne çıkartmaktadır.¹²⁵ Bununla birlikte yazarın Batı'daki kolonileri İyonya'daki kolonilerin önüne çıkartması temelde arkeolojik buluntulara dayanan bilgilerin İyonya için daha zayıf olmasıyla bağlı gibidir. Yazar, İtalya'nın güneyi ve Sicilya'daki kolonilerin en eski koloniler olduğunu söylemekle birlikte İyonya'nın da “Karanlık Çağlarda” M. Ö. 1050-800 arasında kolonileştirdiğini, *eğer* buradaki yerleşimlerin erken Arkaik Dönem'de özyönetime sahip yerleşimler olduğu kabul edilebilirse, *po-*

¹²¹ Hansen, s. 44.

¹²² Hansen, s. 44.

¹²³ Hansen'in saydığı örneklerden bazıları: İrlanda'daki Vikingler, Orta Amerika'daki Aztekler, vs. Hansen, s. 138

¹²⁴ Bununla birlikte Hansen, bu yönde, M. Ö. 8. yüzyılda kolonileşme mevzusunda oldukça etkin olan Akhaia'luların kendi yerleşimlerinin büyük ihtimalle M. Ö. 6. yüzyılın sonuna kadar polis formunda örgütlenmemiş olduğunu önemli bir not olarak kaydeder. Bkz.: Hansen, s. 45.

¹²⁵ Hansen, ss. 44, 137.

lis'in ortaya çıkışının Batı Anadolu'daki İyonya kolonileşmesiyle bağdaştırılabileceğini belirtmektedir.¹²⁶

Tüm bunlarla birlikte Hansen, Nielsen'le birlikte derlediği ve birçok bölümünü yazdığı devasa envanter-yapıtta kolonileşme (*apoikismos*) üzerinden değil de birleşme/kaynaşma (*synoikismos*) üzerinden kurulan *polis*'ler için “toplumsal sözleşme” kavramına başvurur: “Böylelikle, kimi *polis*'lerin politik karar alma [süreçleri] için bir ortak merkezî alanın yaratılması yoluyla politik birleşme [*synoikismos*] sonucu ortaya çıkması, *tıpkı* daha sonraki politik felsefenin *toplumsal sözleşme* [*fikri*] gibi bir soyutlama olarak görünüyor.”¹²⁷ Dolayısıyla, yukarıdaki beş farklı argümandan (Karatani, Hansen -kolonileşme-, Ober, Hansen ve Nielsen -*synoikismos*- ve bir Aristoteles okuması) hangisini kabul edersek edelim; Antik Yunan *polis*'inin özgün formunun kuruluşunda içerdiği bilinçlilik ve özyönetim unsurları bir toplumsal sözleşme analogisini modern dönem için olduğundan belki daha bile yakın kılar ve böylelikle tarihsel gelişim sürecinde bir “sapma” oluşturur.

Burada, sanırım, modern anayasalcılık düşüncesi ve anayasanın doğuşu süreciyle ilgili ilginç bir paralellik kurabiliriz. Anayasalcılık düşüncesinin tüm dünyaya yayılmasında belirleyici rolü oynayan Fransız Devrimi'ni yeren ve böylece muhafazakâr düşüncenin arketipik temsilcisi olan Edmund Burke, anayasa kavramını haklı olarak bilinçli bir insan üretimi şeklinde anlayarak “Fransa'nın teveccühüyle anayasa dedikleri bu canavarca şey”e karşı hasmane bir tutum sergiler.¹²⁸ Benzer yönde, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşunu -ve dolayısıyla onun en önemli çıktısı olan dünyanın yaşayan en eski anayasası ABD Anayasasını- kendi bakış açısıyla olumsuz bir atıfla bir “insan tertibi/tasarımı” (*human contrivance*) şeklinde niteleyen karşı-devrimci Joseph de Maistre de¹²⁹ bilinçli insanî kurgulara, yani toplumsal sözleşmecî fikre karşı gelenekleri savunur. Bu karşıtlarına göre, devletin anadüzenini yazılı ve üstün bir hukuk normları dizisi, yani anayasa eliyle kurmak ve ona aykırı düşmeyecek şekilde yürütmek “işlerin doğal gidişatı”ndan bir sapmay-

¹²⁶ Hansen, ss. 45-46.

¹²⁷ Hansen ve Nielsen, s. 116. Vurgu bana ait.

¹²⁸ Edmund Burke, *The Writings and Speeches of Edmund Burke*. Vol. 4: Party, Parliament, and the Dividing of the Whigs: 1780-1794, P. J. Marshall, Donald C. Bryant ve William B. Todd (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 381

¹²⁹ Ryan, s. 577

dı.¹³⁰ İşte, geleneksel klan ve kabile ilişkilerinin bir kenara bırakılıp bilinçli bir şekilde bir nevi toplumsal sözleşmeyle yeni ve özgün bir politik-hukukî yapı kurulması da modern anayasalcılığın geç 18. yüzyılda yarattığı kırılma gibi işlerin doğal gidişatından/geleneksel iktidar ilişkilerinden muazzam bir sapma teşkil eder.

IV. *POLIS*'İN ANADÜZENİNİN (MÜMKÜN) BİR ANAYASAL DÜZEN OLMASI

Yukarıda verilen birçok örneğin gösterdiği şekilde kurulan ve kimliklenen *polis*, böylelikle içkin olarak anayasalcı bir nitelik taşır. Bu bahiste salt Atina (ama aynı zamanda Sparta) *polis*'i özelinde dahi verilebilecek birçok örnek arasından Solon'un anayasal reformlarına değinmek Antik Yunan *polis*'lerinin içkin anayasalcı niteliğini savunmaya yeter. Solon, M. Ö. 6. yüzyılın başlarında Arkaik Atina *polis*'ini içine düşüğü yakıcı *stasis* durumundan çıkarmak için azınlık (*oi ôligoi*, *hoi oligoi*) ve çoğunluk (*oi pollôoi*, *hoi polloi*) sınıfları tarafından özel yetkilerle *arkhon* (*ârchon*, yönetici) seçilmiştir.¹³¹ Solon'un yaptığı yasalar her iki tarafı tümüyle memnun etmese de¹³² taraflarca kabul edilmiş, dolayısıyla

¹³⁰ Bkz.: Oğuzhan Bekir Keskin, "Anayasal-Olan Üzerine Bir Kavramsal Deneme," Nedim Yıldız (Ed.), Felsefe Yıllığı İFK 2019, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2019, s. 54-66

¹³¹ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 5.1, ss. 46-7. Özenç'e göre bu sürecin "Atina'da sınıf mücadelesinin kristalleştiği ilk" örnek olduğu söylenebilir. Berke Özenç, Hukuk Devleti. Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, İstanbul: İletişim, 2014, s. 30. Her ne kadar Atina'da krallığın yıkılması ve Drakon'un kendileri çoktan unutulmuş olmasına karşın şiddetinin ünü bugün dahi yaşayan yasaları da muhtemel birer sınıf mücadelesine işaret etse de bu olayları doğuran süreçler hakkında bilgi sahibi değiliz. (Muhtemelen Aristoteles de değildi.) Bkz.: Aristoteles, Atinalıların Devleti, Başlangıca Ait Fragmanlar 4-5, ss. 28-47. Özellikle *stasis*'in başlıca nedeni olan borç köleliğinin kaldırılması ve demokrasiye giden yolun açılması Solon reformlarını antik Yunan dünyasındaki sınıf mücadelesi tarihinde kuşkusuz önemli bir yere koyar. (6.1, vd., ss. 48 vd.) Bkz.: Lane, ss. 33-35.

¹³² Ki Solon için bu kendi adaletine bir kanıt olarak görülmüş ve övünç sayılmıştır: "Güçlü kalkanımla karşı durdum iki taraftan da savrulan mızraklara/ izin vermedim hiçbirinin haksızca üstünlük sağlamasına". (Solon'un ilgili şiirini aktaran: Aristoteles, Atinalıların Devleti, 12.1, ss. 60-1) Ayrıca Aristoteles de Solon'un "tiran olması mümkünken her iki sınıfın da nefretine hedef olmayı" göze aldığından, "iki tarafın da tepkisini çekmek pahasına en iyi yasaları yapıp vatani kurtarmayı tercih" etmesinden bahseder. (6.3, ss. 50-1; 11.2, ss. 60-1.)

Aristoteles'in deyiimiyle Atina'ya "[yeni] bir anadüzen" verilmiştir.¹³³ Diğer bir deyişle, rakip toplumsal sınıflar bir araya gelerek belirli yasalarda uzlaşmışlar ve *polis*'lerine yeni bir anadüzen belirlemişlerdir.¹³⁴ Bu "toplumsal sözleşmenin tarafları"nın kabul ettiği şu iki düzenlemeden kanımca burada özellikle bahsetmek yerinde olacaktır. İlki, *atimia* (*ἀτιμία*) adlı bir yasayla *polis*'in yaşayabileceği herhangi bir *stasis* durumunda taraf olmayanların yurttaşlık haklarının elinden alınacağı, diğer bir deyişle politik katılım haklarını kaybedecekleri yönündeki düzenlemedir.¹³⁵ Dolayısıyla, bu düzenleme "toplumsal sözleşmenin tarafları"nın sadece kuruluş momentinde değil tüm politik-hukukî sorunlarda paydaş olmasını garantilemeye yöneliktir. Bu doğrultuda özellikle anmak istediğim ikinci düzenleme ise herhangi birinin suç işlediği iddiasını salt fiile maruz kalan tarafın değil somut olayın tarafı olmayan herhangi bir kişinin dava konusu edebilmesidir.¹³⁶ Böylelikle *polis*'te adaletin sekteye uğramasının yalnızca özel kişileri değil tüm yurttaşları ilgilendirdiği, yani kamusal bir mesele olduğu kabul edilmiş olmaktadır. Arkaik Atina temelli bu iki düzenleme Antik Yunan kamusal *ethos*'u

¹³³ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 7.1., ss. 50-1.

¹³⁴ Solon'un Antik Atina'ya yeni bir anadüzen veren anayasal reformlarını ele alan bir çalışma için bkz.: Robert W. Wallace, "Revolutions and a New Order in Solonian Athens and Archaic Greece," *Origins of Democracy in Ancient Greece*, Kurt A. Raaflaub, Josiah Ober ve Robert W. Wallace (ed.), Berkeley: University of California Press, 2007, ss. 49-82.

¹³⁵ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 8.5, ss. 56-7.

¹³⁶ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 9.1, ss. 56-7. Ayrıca bkz.: d. n. 40, s. 225. Solon'un bu düzenlemesiyle, kanımca çok ilginç bir paralellik kurulabilir: John Locke'un modern toplumsal sözleşme kuramıyla. Locke'a göre doğa durumu hakların olduğu ancak devletin olmadığı bir düzendir. Doğa durumunda sahip olduğumuz haklardan -ve hatta ödevlerden- bir tanesi de cezalandırma hakkı/övedir. Üstelik, Locke'a göre sadece kendi hakkımızı ihlâl edeni değil, başkasının hakkını ihlâl edeni de gücümüz yeterse cezalandırabiliriz, hatta cezalandırmalıyızdır. Tabii bununla birlikte herkesin her hak ihlâlini cezalandırabilmesi çeşitli sorunlar doğurduğu için; bu hak/ödev bir toplumsal sözleşmeyle bu amaca yönelik kurulacak devlet aygıtına devredilmelidir. Solon'un örneğinde düzene karşı ihlâlin tüm yurttaşları ilgilendirmesi hâliyle doğal düzenin değil, sivil düzenin bozulması nedeniyledir ve ceza bizzat verilmez, yetkili organ tarafından verilir, ancak herkes bu süreci başlatabilmektedir. Bkz.: John Locke, *Two Treatises of Government*, Peter Laslett (ed.), Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Texts in the History of Political Thought), 1999, Book Two, II.7, vd., ss. 271, vd. Ayrıca bkz.: Ryan, s. 469.

hakkında, sanıyorum ki, bize fikir verebilecek çok önemli bir başka göstergedir.¹³⁷

Dolayısıyla, ister İyonya, Sicilya veya güney İtalya'daki *polis*'lerin kolonileşmeyle, ister diğer kimi *polis*'lerin birleşme/kaynaşmayla tarihsel kuruluşunu ve sonra özellikle koloniler bahsinde bunların Yunan anakarasına örnek olması anlatısını kabul edelim; isterse de Solon örneğindeki gibi hâlihazırda var olan bir *polis*'in varlığını tehdit eden bir *stasis* durumunda mücadelenin taraflarının kendi iradeleriyle bir araya gelecek ve belirli yasalar kabul etmeleriyle anadüzenlerini dönüştürdüklerini esas alalım, *anayasalcı düşünce açısından sonuç aynıdır*. Eğer bir önceki başlıktaki ilgili satırlarla kurmak istediğim paralellik kabul edilebilirse, Antik Yunan *polis*'leri insan yapımı, kurucu ve üstün bir hukuk normları dizisi (“anayasa”) olmasa da; insan yapımı, kurucu ve üstün bir politik-hukukî uzlaşma ile tesis edilmiş ve düzenlenmiştir. Bu da onların anayasal niteliklerine işaret eder; ya da *ipso facto* bu yönde bir içkin nitelikleri olduğunu, böylesi bir potansiyeli içlerinde barındırdığını gösterir. Zira, nasıl ki her anayasa anayasal bir düzen kurmuyorsa, fakat çoğunlukla anayasal bir düzen kurduğunu iddia ediyor ve bunu en azından mümkün kılıyorsa (yani, bilinçli olarak bir anayasal düzen kuruyor veya yine bilinçli bir tercihle bir anayasal düzen kurmaktan geri duruyorsa) Antik Yunan *polis*'lerinin temel niteliği de mümkün/potansiyel bir anayasal düzene sahip olmalarıdır.

Yani, şunu demek istiyorum: Solon'un karşıt hizipleri bir araya getirerek oluşturduğu yeni anadüzen bir demokrasi değildi¹³⁸, hatta kısa süre sonra Arkaik Atina tiranlığa dahi evrildi¹³⁹; ancak gerek Solon'un gerek sonraki tiranlığın anadüzenleri, içlerinde özgürlükçü bir demokratik-anayasal düzen imkânını barındırmaktaydı. Nitekim, araştırmacıların

¹³⁷ Tabîî burada bir bilinç durumundan bahsediyorum; yoksa bu yönde idealize edilebilecek bir sosyopolitik yaşamın var olduğunu iddia etmiyorum. Nitekim aşağıda da değineceğim gibi, “Solon'un Anadüzeni” tartışmaları bitirmeyecek ve pek uzun olmayan bir süre sonra çatışmanın önde gelenlerinden “en halk yanlısı” görünen Peisistratos darbe yaparak tiran olacaktır. (Bkz.: Aristoteles, Atinalıların Devleti, 13.1 vd, ss. 66, vd.) Bununla birlikte Solon'un mirası da Antik Dönem boyunca Atina polis'inden silinmeyecektir. Thomas, s. 41.

¹³⁸ Sorunun bir analizi için bkz.: Özenç, ss. 30-3.

¹³⁹ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 13-14, vd., ss. 66-71, vd.

ittifak ettiği üzere Klasik Atina demokrasisine giden yolun ilk belirgin durağı Solon yasalarıydı.¹⁴⁰

Antik Yunan anadüzenlerinin içkin anayasallığı hususunda Antik Yunan felsefesinden de bir örnek devşirebiliriz: Yukarıda bahsedildiği gibi Antik Yunan dünyasında yaygın olan üçlü anadüzenler ayrımını Aristoteles, Platon’dan devraldığı mirasla, üstün bir ilke üzerinden daha kapsamlı felsefi/kuramsal bir ayrıma tabi tutar. Aristoteles, böylece, anadüzenleri öncelikle doğru (*orthos*) ve sapkın (*parekbasis*) anadüzenler olarak ayırır.¹⁴¹ Diğer bir deyişle Aristoteles’e göre anadüzenler ayrımında tek, azınlık ve çoğunluk temelli yaygın ayrımdan düşünsel olarak önce gelen ahlâkî nitelikli (“*ethos*”çu) bir ayırım bulunur: Doğru-olan ve doğrudan sapan. Aristoteles’in anadüzen adlandırmaları yukarıda eleştirilmişti ve bu doğru-sapkın ayrımının da ne kadar pratik yansıması olduğu tartışmalıdır; bununla birlikte burada iletilmek istenen bilinç veya düşünce şekli sanırım açıktır. Bugünkü dağarcığımızla konuşursak ayrımın beriki yanı “anayasal” düzenlere, öteki yanı ise “anayasalı” düzenlere benzetilebilir. Dahası “Antik anayasal düzenler” kural, “Antik anayasalı düzenler” ise kuraldan sapmadır. Tıpkı kendisinin varlık amacını gerçekleştiremeyen anayasalar gibi “doğru-olmayan anadüzenler” de *polis*’in özgün formuna, onu ortaya çıkaran koşullara aykırı düşerler.

Tabîî Antik Yunan dünyasının esas belirleyicileri belirli filozoflar değil, politik eylem alanının -filozofların da tabîî ki dahil olduğu- tüm mümkün paydaşları olduğu için hangi anadüzenin *polis* için doğru veya adil olduğu sorusu Antik Yunan dünyası için son tahlilde politik bir soru olacak ve hukuk da bu politik sorun üzerinden kavranacaktır.

V. POLİS-ANADÜZEN İLİŞKİSİ İLE POLİTİKA-HUKUK İLİŞKİSİNİN ANTİK YUNAN ETHOS’UNDA KARŞILIKLILIĞI

Burası, artık *stasis*¹⁴² meselesini daha fazla erteleyemeyeceğimiz yerdir. Gösterebildiğimi umduğum üzere *polis*, *politeia*/anadüzen kavramından bağımsız olarak düşünülemez. Antik Yunan toplumunun zengin azınlık (*hoi oligoi*) ile yoksul çoğunluk (*hoi polloi*) arasında bölün-

¹⁴⁰ Özenç, s. 32.

¹⁴¹ Aristoteles, Politika, 1279a22 vd., ss. 274 vd.

¹⁴² Stasis kavramının anlam yelpazesi için bkz.: yukarıda d. n. 105.

düğü de tartışma götürmeyen bir gerçektir.¹⁴³ Ober'e göre antik Yunan *polis*'lerinin ana sorunu bu grupların yarışan çıkarları karşısında *polis*'in nasıl sürdürülebileceğidir.¹⁴⁴ Hansen'in belirttiği üzere pek az sayıda *polis* toplumu uyum içinde yaşar ve zengin azınlık ile yoksul çoğunluk hizipleşmesi epigrafik kaynaklardan da takip edilebilmektedir.¹⁴⁵ Yazarın aktarımına göre muhtemelen bütün *polis*'lerin *stasis* yaşadığı söylenebilmekte ve Arkaik ve Klasik Dönemlerde 122 farklı *polis*'te 279 iç savaş yaşandığı tespit edilebilmektedir.¹⁴⁶ Bu sürekli *stasis* tehdidinin politik katılımın belirleyici olduğu bir düzende anadüzen üzerine odaklandığı muhakkaktır. Diğer bir deyişle *stasis* hâlinde hizipler iktidarı ele geçirerek anadüzene niteliğini veren yasaları kendi sınıfsal çıkarları uyarınca değiştirmek ve böylece anadüzeni dönüştürmek isterler.¹⁴⁷ Kuşkusuz, bunlar arasında en bilinenleri M. Ö. 411 ve M. Ö. 404/3'te Atina'da yaşananlardır. 8 yıllık bir süre içerisinde iki oligarşik darbe ve iki demokratik geri gelmeyle anadüzen dört kez değişmiştir.¹⁴⁸

Yukarıda belirtildiği üzere pratikte Antik Yunan dünyasında esasen üç tür anadüzen bulunur ve bunlar arasından da monarşi özellikle Klasik Dönem'de ancak çeperlerde görülür. Monarşiden ayırabildiğimiz ölçüde tiranlık da *stasis* taraflarının mücadelesinde, taraflardan birinin desteğini de alarak bu mücadeleden yararlanan ve iktidarı eline geçirebilen bir kişinin yönetimi olarak bir nevi ara rejimdir. (Zaten, muhtemel ki bu yüzden üçlü anadüzen ayrımında tek kişinin yönetimi için monarşi veya krallıktan ziyade tiranlık denildiği görülmektedir.¹⁴⁹) Dolayısıyla antik Yunan *polis*'lerinin kurtulamadığı *stasis* olgusu aslında demokrasi

¹⁴³ Ryan, s. 9.

¹⁴⁴ Ober, "The Polis as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract", s. 136.

¹⁴⁵ Hansen, s. 125.

¹⁴⁶ Hansen, 125-6.

¹⁴⁷ Hansen, s. 125.

¹⁴⁸ Bu mücadele ve demokrasinin yeniden kuvvetli bir şekilde nasıl tesis edilebildiği üzerine bkz.: Julia L. Shear, Polis and Revolution. Responding to Oligarchy in Classical Athens, Cambridge: Cambridge University Press, 2011. Üstüne üstlük M. Ö. 404'te kurulan "Otuzlar oligarşisi" aşırılaşınca bir savaşla indirilip yerine "Onlar oligarşisi" geçmiş, yani bu dönemde oligarşi de kendi içerisinde yönetim değiştirmiştir. Bkz.: Rhodes, ss. 159-160.

¹⁴⁹ Bkz.: Yukarıda d. n. 94; Hansen ve Nielsen, ss. 81-2

yanlısı çoğunluk ile oligarşi yanlısı azınlık arasındaki bir sınıf mücadelesidir.¹⁵⁰

Anayasalcı dağarcıkla konuşursak, Antik Yunan *polis*'lerinin bitmez tükenmez *stasis*'lerinde taraflardan biri galip gelirse veya taraflar arasında bir uzlaşma sağlanabilirse ortaya bir "kurucu iktidar" çıkar ve yukarıda Solon örneğinde kısaca gördüğümüz gibi, yeni bir anadüzen oluşturur; yani *polis*'i yeniden "kurar". Bu, kelimenin tam anlamıyla bir anakuruculuktur; zira McIlwain'in belirttiği gibi "bir devrim" olduğunda, "genellikle "kamu hukuku"nun basit bir tadilatı değil (...) devlet organlarının tamamen altüst edilmesi, [*polis*'in] yaşam tarzının tümüyle değişmesi" söz konusudur.¹⁵¹ Gerçekten de bir oligarşide yürürlükte olan hukuk düzeniyle bir demokraside yürürlükte olan hukuk düzeninin geceyle gündüz kadar farklı olduğu açıktır.¹⁵² Yukarıda belirtildiği gibi,

¹⁵⁰ Hansen, s. 125; Ryan, s. 9. Marksist bir perspektifle -bu arada başka Marksist yorumları da eleştiriye tabii tutarak- Antik Yunan dünyasında sınıf mücadelesi kavramını merkeze alan hacimli bir çalışma için bkz.: G.E.M De Ste. Croix, Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi, Çağdaş Sümer (çev.), İstanbul: Yordam, 2013.

¹⁵¹ McIlwain, s. 36.

¹⁵² Sözelimi M. Ö. 411'de Atina demokrasisi oligarşik bir darbeyle yıkılınca, yönetim "Dört yüzler" olarak adlandırılan kliğin eline geçmiş ve tam yurttaşlık hakları tüm özgür ve erkek Atinalılardan alınıp 5000 erkek Atinalıyla sınırlandırılmıştır. Kısa süre sonra demokrasi tekrar tesis edilse de M. Ö. 404'teki ikinci darbeyle bu sefer "Otuzlar" adı verilen klik yönetimi ele geçirmiş ve tam yurttaşlık hakları da bu defa 3000 erkek Atinalıyla sınırlı kılınmıştır. Bu ikinci oligarşik düzen de bir yıldan kısa bir süre içerisinde yıkılmış ve demokrasi, Makedonlar gelene kadar, 58 yıl boyunca, bir daha tehdit altında kalmamıştır. de Dijn, s. 50, 59. de Dijn'e göre dışarıdan bir kuvvet gelip yıkana kadar Atina'da demokrasinin sürdürülmesi, onun özgün kipi gözönünde bulundurulduğunda ve belki iki oligarşi denemesinin de demokrasi karşıtlarınca bile sertçe eleştirildiği anımsandığında (ki M. Ö. 404 özelinde Platon da bunlara dahildir: "Ve gerçekten bu adamların [Otuzlar] kısa bir zamanda insanların nasıl eski anadüzene [yani, demokrasiye] bir altın çağ gibi bakmasına neden olduklarını gördüm." Plato, Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles. R. G. Bury (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1929, Epistle VII, 324D, ss. 478-9.) demokrasi anadüzeninin ve onun özgürlük idealinin, Klasik Atina yurttaşlarının yaygın kabul ve destek gördüğü anlamına gelmektedir. Bkz.: de Dijn, ss. 59-60. Gerçekten de M. Ö. 403 sonrasında oligarşi yanlısı olmak politik yaşamda pek görülebilir bir şey olmaktan çıkmış, onun yerine demokrasi eleştirileri demokratik anadüzen içerisinde kalınarak yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle Rhodes'a göre anadüzende "az ya da çok önemli değişiklikler önermek mümkün hale gelmiş", belki de bu yüzden başka birçok polis'in aksine Klasik Atina stasis'ten sıyrılabilmiş ve istikrar yakalayabilmiştir. Rhodes, s. 160.

karşıt hiziplerin amacı, bu doğrultuda iktidarı ele geçirmek ve *polis*'in anayasal kurumlarını, dolayısıyla anadüzeni, kendi dünya görüşlerine göre dönüştürmektir. Aristoteles'e atıfla bu amaç, basitçe, sosyoekonomik anlamda eşit olmayanların (yani, yoksulların) politik düzlemde eşitlik istemesi ve ayrıcalıklı olanların (yani, zenginlerin) üstünlüklerini kaybetmek istememesi şeklinde tanımlanabilir.¹⁵³

Örneğin Atina'da M. Ö. 404'teki Otuzlar oligarşisi¹⁵⁴ Thomas'ın deyişiyile "halktan tüm iktidarı almanın anksiyetesiyle"¹⁵⁵, *inter alia*, "Solon'un tartışmaya açık bazı yasaları ile jüri üyelerinin bazı yetkilerini lağvetmişti. Gerekçeleri ise anadüzeni düzeltmek ve ikirciksiz hâle getirmektir."¹⁵⁶ Burada sayılan iki hususa dikkat edilmelidir: Yasanın "tartışmaya açık" olması (ya da bu yönde bir iddia) ve yargısal sürece katılım. Zira bu iki husus bize antik Yunan dünyasında politika-hukuk ilişkisinin karşılıklılığını ve yineleyişliliğini, yahut diğer bir deyişle anadüzenin, anayasal kurumların ve hatta tekil yasaların kendilerini doğuran politik destek olmaksızın etkin olamayacaklarını ve/veya yıkılacaklarını göstermektedir.¹⁵⁷ Sözelimi, Aristoteles (veya *Athenaion Politeia*'nın asıl yazarı) burada "Solon'un tartışmaya açık bazı yasalarının" ilga edilmesini tüm *polis*'in alkışladığını söylerken, aynı yapıtın erken sayfalarında Solon'un, yasalarını "karar verme yetkisi halkın elinde olsun diye" kasten muğlak yazdığı iddiasına karşı çıkmaktadır.¹⁵⁸ Yazarın bu iki yargısı, *-polis*'in alkışlama bahsine kuşkuyla yaklaşmamız gerektiğini bir kenara bırakarak- görülebileceği üzere çelişkili değildir; ancak bize yasadan ve yargılama sürecinden beklenti hususunda dönemin kavrayışına güzel bir şekilde işaret etmektedir. Anlaşılabileceği üzere politik katılımı tüm yurttaş tabanına yaymak isteyen demokratlar yasaların tartış-

¹⁵³ Aristoteles, Politika, 1302a22-1302a30, ss. 385-6 ve genel olarak Kitap 5.

¹⁵⁴ M. Ö. 404/3'te gerçekleşen darbeyle kurulan Otuzlar oligarşisine verilen "Otuz Tiran" adı modern bir yakıştırma. Rhodes, s. 159. Tiran yakıştırmasının burada oligarşinin diğer zenginlere, yani kendi hizbine dahi saldırmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

¹⁵⁵ Thomas, s. 41

¹⁵⁶ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 35.1-4, ss. 128-131. Tabii Aristoteles demokrasiye mesafeli olduğu için daha sonra eleştireceği M. Ö. 404 (Otuzlar) oligarşisinin bu yaptıklarını olumsuzlamaz.

¹⁵⁷ Thomas, s. 42.

¹⁵⁸ Aristoteles, Atinalıların Devleti, 9. 2, ss. 58-9.

şılmasını, yurttaşlar tarafından oluşan jüri eliyle yorumlanmasını uygun/doğru görmekte; oligarklar ise yoruma kapalı, düz, net yasalar istemektedir.¹⁵⁹ Zira, antik Yunan dünyası için, eğer ortada halk jürisi yoksa, demokrasi, yani halk iktidarı da yoktur.¹⁶⁰

Dolayısıyla, *polis*'leri saran *stasis* başarıya ulaştığında anadüzen değiştirilir, *polis* -tabii ki kendi özgünlüğü içinde, ancak bir öncekinden oldukça farklı olarak- yeniden kurulur. Aynı doğrultuda, *polis*'ler kendi anadüzenlerini de politik eylemlilikle ve hukukla korumaya çalışır. Zaten, *polis*'in değerlerini yansıtan hukuk anlayışı, politik eylemliliğin, Antik Yunan kamusal *ethos*'unun bir ürünüdür. Sözgelimi, iki oligarşik darbe arasında, M. Ö. 409'da Atinalılar, demokratik anadüzenlerine yönelik bir muhtemel darbe girişimine karşı toplanıp şöyle yemin etmişlerdir:

“Atina'da demokrasiyi deviren herhangi birini, ve gelecekte demokrasi devrildikten sonra görev üstlenen herhangi biri olursa onu, ve eğer herhangi biri kendisini tiran olarak konumlandırır veya birine tiran olmasına yardım ederse onu, sözümle ve davranışım ile ve oyumla ve kendi ellerimle, eğer gücüm yeterse, öldüreceğim (...).”¹⁶¹

Bu örneğin de ayrıca gösterdiği üzere, toplumun zengin ve yoksul arasında bölündüğünün tartışmasız bir gerçeklik, sınıf mücadelesinin sürekli bir tehdit olduğu Antik Yunan dünyasında, Antik Yunan politik-hukukî yaşamı anayasal bilince sahip, deyimi yerindeyse anayasal bir meselesi olan ve sosyopolitik bağlamları dolayısıyla bu konularda sürekli tetikte olan bir *ethos*'a sahipti. Yasalar/hukuk düzeni de böylece *polis*'in değerlerinin doğrudan bir yansıması olarak düşünülmelidir. Böylece Antik Yunan dünyasında hukuk, herhangi bir aşkın adalet anlayışının değil, *polis*'in içinde, kamusal alanda çözümlenmesi gereken bir adalet sorununa yönelik politik bir anlayışın ürünü olarak görülebilir. McIlwain'in

¹⁵⁹ Thomas, s. 42.

¹⁶⁰ Çünkü, Thomas'a göre demokratik jüri yoksa demokratik yasaların anlamı olmayacaktır (s. 42). Aristoteles, başka bir dönem için konuşsa da halkın mahkemelerde oy hakkının olmasının polis'in de sahibi olması anlamına geldiğini söylemektedir. Aristoteles, Atinalıların Devleti, 9.1, ss. 56-7. Özenç de benzer yönde jüri mahkemelerinin klasik Atina demokrasisinin en etkin kurumu olduğunu yazmaktadır. Özenç, s. 37.

¹⁶¹ Devamında bu suçu işleyip öldürülenlerin mallarının müsadere edileceği, bu müsadere edilmiş malların yarısının öldürülenlere verileceği ve eğer Atina demokrasisini devirmeye ve sayılan diğer suçlara yeltenen veya bunları başaran birini öldürmeye çalışırken öldürülen biri olursa, ona ve soyuna imtiyazlar sağlanacağı söyleniyor. Aktaran: Shear, s. 1.

deyişyle Antik Yunanlar “devleti hukuk üzerinden değil, hukuku devlet üzerinden düşünmüşlerdir”.¹⁶²

Bu bölümün başında *stasis* olgusu için antik Yunan dünyasının genelini kapsayacak şekilde konuştum, ancak maalesef örneklerimiz klasik Atina *polis*'i üzerinden olmak zorunda kaldı. Bunun önemli bir nedeni, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz diğer *polis* olan Sparta'nın en önemli özelliklerinden birinin *stasis*'ten kaçınabilmeyi başarmış nadir *polis*'lerden biri olmasıdır.¹⁶³ Yine de bitirirken, biraz istatistikî verilerden bahsetmek ve bunları yorumlayarak tekrar genel gözlemlerle bu bölümü kapatmak ilgi çekici ve açıklayıcı olabilir. Teegarden, Hansen ve Nielsen'in editörlüğünü yaptığı *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (“Arkaik ve Klasik *Poleis*'lerin Bir Envanteri”) adlı yapıyattaki verilerden derlediği istatistiklerde anadüzenleri hakkında elimizde bilgi bulunan Arkaik ve Klasik *polis*'lerin bu anadüzenlerinin dağılımını vermiştir.¹⁶⁴ Teegarden, Arkaik Dönem'in başından Klasik Dönem'in sonuna kadar her yaklaşık yarım yüzyıllık kesit içinde kaç *polis*'in demokrasi, oligarşi, tiranlık ve krallık olduğunu hesaplamıştır. Ben de Teegarden'in istatistikî bilgilerine, kendisinin Hansen ve Nielsen'den alıp kullandığı sayılara dayanarak çeşitli veriler ekledim (Bkz.: aşağıda Tablo 1). Bu tabloda, ek olarak, her dönemsel kesitte kaç *polis* hakkında kaç anadüzen bilgisi bulunduğu ve dolayısıyla verili bir kesitte yaklaşık kaç *polis*'te *stasis* dolayısıyla anadüzenin yıkılıp yeni bir anadüzen kurulduğu hakkında sayısal bilgi mevcuttur.

TABLO 1	7.yy 1.y	7.yy 2.y	6.yy 1.y	6.yy 2.y	5.yy 1.y	5.yy 2.y	4.yy 1.y	4.yy 2.y
Demokrasi	0	0	2 (%4)	6 (%8)	16 (%18)	51 (%40)	54 (%46)	52 (%46)
Oligarşi	13 (%46)	20 (%49)	24 (%53)	34 (%45)	42 (%47)	74 (%59)	58 (%50)	41 (%37)

¹⁶² McIlwain, s. 35.

¹⁶³ Bkz.: Rhodes, s. 56.

¹⁶⁴ David A. Teegarden, *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton: Princeton University Press, 2014, ss. 221-236 (Appendix: The Number and Geographic Distribution of Different Regime Types from the Archaic to the Early Hellenistic Periods)

Tiranlık	2 (%7)	10 (%24)	12 (%27)	40 (%53)	36 (%40)	19 (%15)	37 (%32)	32 (%29)
Krallık	12 (%43)	15 (%37)	12 (%27)	13 (%17)	14 (%16)	14 (%11)	11 (%9)	13 (%12)
Polis Sa- yısı	27	41	45	76	89	126	117	112
Anadüzen Sayısı	27	45	50	93	108	158	160	138
Anadüzen Değiştiren Polis Sa- yısı (yak- laşık)	1 ¹⁶⁵	4	5	17	19	32	43	26

Öncelikle tablo hakkında genel bilgiler vermem gerekli. Tabloda hepsi M. Ö.'ye ait olan her yaklaşık 50 yıllık dönemsel kesitte, anadüzenleri hakkında ama az ama çok bilgi sahibi olunan *polis*'lerin sayısı verilmektedir. Hâliyle bir *polis*, verili dönemsel kesit içerisinde bir veya daha fazla *stasis* yaşayarak anadüzeni yıkılıp başka bir anadüzene geçebildiği için anadüzenler sayısı *polis* sayısından fazladır. (Örneğin, yukarıda ele aldığımız gibi, M. Ö. 5. yy'ın ilk yarısında Atina'da *stasis* sonucu iki ayrı defa darbeye oligarşi kurulup ikisinde de yıkılmış olduğu için bu tabloya göre ilgili tarihsel kesitte Atina *polis*'i için iki ayrı anadüzen sayılmıştır. Bu sayede hakkında bilgi sahibi olduğumuz *polis*'lerin kaçının *stasis* yaşayıp anadüzeninin devrildiğini görebiliriz. Unutulmamalıdır ki, sayılar sadece o tarihsel kesit içerisindeki bir anda, hakkında bilgi sahibi olduğumuz *polis*'lere aittir; X *polis*'i hakkında bir veya birden fazla dönemsel kesitte bilgi sahibi olup, bir veya birden fazla başka kesitlerde bilgi sahibi olmamak mümkündür. Yine hâliyle bir *polis*, bir dönemsel kesit içerisinde birden fazla *stasis* yaşamış olabileceği gibi ikiden fazla anadüzen deneyimlemiş de olabilir (oligarşi-tiranlık-demokrasi,

¹⁶⁵ Korinthos polis'i M. Ö. 7. Yüzyılın ilk yarısında oligarşi ve tiranlık anadüzenlerini yaşamış olarak kaydedilmiştir. Teegarden, s. 224. Sparta polis'inin anadüzeni "karma" olarak kabul edildiği için Sparta'ya yukarıdaki dört anadüzen türünden birinin altında yer verilmemiştir. Hansen ve Nielsen Sparta'da sadece M. Ö. 8. yüzyılın sonlarında *stasis* görüldüğünü kaydeder. Hansen ve Nielsen, ss. 1339, 1361.

gibi). Görülebileceği üzere burada anadüzenleri hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz en fazla *polis* sayısı M. Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısından ve 126'dır, oysa 1000'i aşkın *polis* olduğunu biliyoruz.

Tabloyu incelediğimizde sınıf mücadelesinin gerçekten de Antik Yunan *polis*'lerinin belirleyici unsuru olduğunu çıkarılabılırız. Öncelikle Arkaik Dönem'in başında "0" ile başlayan demokrasi sayısı, Klasik Dönem'in sonunda Antik Yunan dünyasındaki en yaygın görülen anadüzen hâline gelmiştir. Bu da ayrıca demokrasinin Antik Atina'ya özgü bir fenomen olmadığını gösterir. Krallıkların sayısı Arkaik Dönem'in ilk yüzyılından sonra sert bir düşüşe geçmiştir ve görülen örnekler, yukarıda da belirtildiği üzere Antik Yunan dünyasının çeperlerinde yer alan *polis*'lerdendir.¹⁶⁶ Dolayısıyla bu da tek adam yönetiminin bir anadüzen tercihi olarak Antik Yunan dünyasında geride bırakılmakta olduğunu gösterir. Tiranlığın *stasis* sonucu bir kişinin taraflardan birinin de desteğini alarak yönetimi ele geçirmesi olduğunu ve bir geçiş rejimi olduğunu düşündüğümüzde sayısının yüksek oluşu yine sınıf mücadelesi ve *stasis*'in ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Tabii ki Klasik Dönem'in sonuna kadar oligarşilerin çoğunlukla en yaygın anadüzen olduğu da gözden kaçmamalıdır. Son olarak, bütün bu verilerle birlikte Antik Yunan dünyasında krallık, tiranlık, oligarşi veya demokrasi, bütün anadüzenlerde çeşitli kısıtlılıklarla da olsa anayasal kurumların her daim var olduğu akıldan çıkmamalıdır. Zira, bu anayasal kurumlar sınıfsal-politik bilincin, sınıfsal-politik bilinç hizipleşme ve *stasis*'in, ve tam bir daire çizmemize olanak verecek şekilde hizipleşme ve *stasis* de anayasal kurumların oluşumunu etkilemiştir.

SONUÇ

Özetlersek, Arkaik Dönem'den Helenistik Dönem'e değin, yaşamlarının ve düşüncelerinin merkezinde *polis* ve *polis*'ten ayrı düşünüle-meyecek olan *politeia*/anadüzen bulunan Antik Yunan kamusal *ethos*'u, zengin-ayrıcılık azınlık ile yoksul çoğunluk arasındaki adalet çekişmesini ve iktidar mücadelesini süreç içerisinde bir anayasal mesele olarak görmüş ve Antik Yunan dünyasında anayasal kurumlar ve hukuk, *polis*'e içkin bu anayasal sorunu çözümleyebilmek adına geliştirilmiştir. Huku-

¹⁶⁶ Örneğin M. Ö. 4. yüzyılın iki yarısında da sadece Kıbrıs, Kırım ve Makedonya'da. Bkz.: Teegarden, ss. 234, 236.

ku *polis*'in değer yargılarını anlatan politik bir çıktı olarak ele alan Antik Yunan laboratuvarı, Batı dünyasının geç 18. yüzyılda aynı kadim anayasal arayışları farklı bir sosyopolitik bağlamda yazılı ve üstün kurucu bir hukuk normları dizisiyle, yani “anayasa” eliyle, yanıtladığı gibi yanıtlamamıştır. (Ne var ki, benzer bir kamusal bilinçle ve Antik Yunanların aksine profesyonelleşmiş bir hukuk düzeniyle aynı sorunları ele alan Romalılar da bu sonuca ulaşmamıştı.). Bununla birlikte, Antik Yunan dünyasında anayasalcılık düşüncesini ele almak, bizim ulaştığımız sonucun bugün kendi varlık nedenini -yani, anayasaların anayasalcı talepleri-karşılayamadığı bir bağlam karşısında, kamusalılık, yurttaşlık, politik eyleycilik, politik eylem alanının sorunsuz ancak tam da bu yüzden yaşamsal oluşu gibi anayasalcı ajandanın kimi temel bileşenlerini yeniden ele almamıza, dolayısıyla kendi sosyopolitik bağlamımızda kendi anayasal sorunlarımıza yenilenmiş bir perspektifle bakmamıza yardımcı olabilir.

Bugün, politik-hukukî düzene hâlihazırda yabancılaştırılmış olan yurttaş-bütününe devlet iktidarına karşı denge-denetim işlevini yerine getirememesinden ötürü gerçekleşebilen gelişmeler 21. yüzyılın anayasalcı mücadelesini belirleyecek gibi durmaktadır. Anayasa kuramı ve karşılaştırmalı anayasa hukuku esasen bu gelişmeleri oldukça yetkin bir biçimde tespit edebilmiştir: Yükselen popülist denegelen iktidarların elinde anayasal çürüme (*constitutional rot*), demokratik gerileme (*democratic regression* veya *democratic decay*), anayasal budama (*constitutional dismemberment*), kamu yararına kullanılması gereken devlet erklerinin siyasî iktidarlarca ele geçirilmesi (*constitutional capture*), ve benzeri kavramsallaştırmalarla açıklanabilecek güncel sorunlar, kuşkusuz çağdaş kapitalist toplumların kendi sosyopolitik bağlamlarının ürünüdür. Dolayısıyla bu sürecin nasıl durdurulabileceği ve geriye döndürülebileceği yine böylesi bir bağlamın ürünü olacaktır. Bununla birlikte, gelir dağılımına dair korkunç eşitsizlik, iktidarların dizginlenmedikçe doğaları gereği kendi etki alanlarını genişletme eğilimi ve benzeri meseleler, bugün olduğu gibi, muhtemelen Antik Yunan döneminin dahi çok öncesinden beri farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Bu tablo karşısında Antik Yunan anayasalcılığının bize söyleyebileceği bir söz var mı? Arketipik deneyleriyle tarihsel olduğu kadar güncel, ve böylesi kamusal sorunlar için alabildiğine zengin bir laboratuvar işlevi gören Antik Yunan dünyasının adalet sorununu metafizik veya bireyselci-ekonomik bağlamda değil de kamusal bir sorun olarak politik alanda ele alması kuşkusuz bugün için de büyük anlam ifade etmektedir.

Aynı doğrultuda, hukuku kamusal alanda üretilmesi, gerçekleştirilmesi ve korunması gereken bir fenomen olarak gören bu anayasalcı anlayış, bana öyle geliyor ki, çağdaş anayasa ve anayasalcılık kavrayışlarımızda yurttaşların, diğer bir deyişle bireyliklerini kurabildikçe kamusal alanı yeniden oluşturabilecek potansiyel aktörlerin mihenk taşı olabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

Abbate, Cheryl E. ““Higher” and “Lower” Political Animals: A Critical Analysis of Aristotle’s Account of the Political Animal” 6 Journal of Animal Ethics 1, 2016

Aiskhülos. Persler, Y. Gurur Sev (çev.), İstanbul: Pinhan, 2015

Aristoteles. Atinalıların Devleti, Oğuz Yarıoğuş (çev.), İstanbul: Alfa, 2019

Aristoteles. Nikomakhos’a Etik, Saffet Babür (çev.), Ankara: BilgeSu, 2012

Aristoteles. Politika, Mete Tunçay (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001

Aristoteles. Politika, Özgüç Orhan (çev. ve sun.), İstanbul: Pinhan, 2018

Aristotle. Athenian Constitution, P. J. Rhodes (çev. ve sun.), Londra: Penguin, 1984

Aristotle. History of Animals, Volume I. Book 1-3, A. L. Peck (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1965

Aristotle. Nicomachean Ethics, Roger Crisp (çev. ve ed.), Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Texts in the History of Philosophy), 2000

Aristotle. Politics, H. A. Rackham (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1944

Berkes, Niyazi. Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY, 2017

Brock, Roger. “Politeia,” The Encyclopedia of Ancient History, Roger S. Bagnall vd. (ed.), Londra: Blackwell, 2013

Burke, Edmund. The Writings and Speeches of Edmund Burke Vol. 4: Party, Parliament, and the Dividing of the Whigs: 1780-1794, P. J. Marshall, Donald C. Bryant ve William B. Todd (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2015

Calhoun, Craig (ed.). Dictionary of Social Sciences, Oxford: Oxford University Press, 2002

Clauson, Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press, 1972

Çelgin, Güler. Eski Yunanca-Türkçe Sözlük, İstanbul: Kabalcı, 2011

Çevik, C. Cengiz. “Giriş,” Cicero, Devlet Üzerine, İstanbul: İthaki, 2014

de Dijn, Annelien. Freedom. An Unruly History. Cambridge: Harvard University Press, 2020

Duygun, Ahmet Mert. “Popülist Anayasacılığa Giriş”, 9 Anayasa Hukuku Dergisi 18, 2000, ss. 397-464.

Friedell, Egon. Antik Yunan’ın Kültür Tarihi, Necati Aça (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2011

Gagarin, Michael. “The Unity of Greek Law”, The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005

Garvie, A. F.. “Commentary”, Aeschylus, Persae, A. F. Garvie (sun. ve şerh eden), Oxford: Oxford University Press, 2009

Grimm, Dieter. “The Origins and the Transformation of the Concept of the Constitution”, Constitutionalism (Past, Present, and Future), Oxford: Oxford University Press, 2016

Guthrie, W. K. C.. Yunan Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar, (çev. Ergün Akça), İstanbul: Kabalcı, 2011

Habermas, Jürgen. The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, Thomas Burger (çev.), Cambridge: MIT Press, 1991

Hansen, Mogens Herman, Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State, Oxford: Oxford University Press, 2006.

Hansen, Mogens Herman ve Thomas Heine Nielsen (ed.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford: Oxford University Press, 2004.

Herodotos. Herodot Tarihi, Müntekim Ökmen (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004

Herodotus, The Persian Wars, Volume III: Books 5-7, A. D. Godley (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1922

Homer, Iliad, Volume I: Books 1-12, A. T. Murray (çev.), William F. Wyatt (düz.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1924

Homeros, İlyada, Azra Erhat ve A. Kadir (çev.), İstanbul: Can, 2012

Hornblower, Simon ve Antony Spawforth (ed.). The Oxford Companion to Classical Civilization, Oxford: Oxford University Press, 2014

Hornblower, Simon, Anthony Spawforth ve Esther Eidinow (ed.). The Oxford Classical Dictionary, Oxford: Oxford University Press, 2012

Karatani, Kojin. İzonomi ve Felsefenin Kökenleri, Ahmet Nüvit Bingöl (çev.), İstanbul: Metis, 2018

Kardeş, M. Ertan (haz.). Politik Felsefe Nedir?, İstanbul: Tekin, 2020

Kardeş, M. Ertan. Yönsüzleşmiş Savaşlar. Politik Felsefenin Bir Sınır Meselesi Olarak Savaşa Dair, İstanbul: Pinhan, 2019

Keskin, Oğuzhan Bekir. “Anayasal-Olan Üzerine Bir Kavramsal Deneme,” Nedim Yıldız (Ed.), Felsefe Yıllığı İFK 2019 (51-94), İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2019, ss. 54-66

Keskin, Oğuzhan Bekir. Anayasalcılık Düşüncesi Açısından Anayasanın Tarihsel ve Kavramsal Bir Analizi, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi S.B.E., 2019

Laks, Andre ve Glenn W. Most (ed. ve çev.). Early Greek Philosophy. Volume VII: Sophists (Part 1), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 2016

Lane, Melissa. Greek and Roman Political Ideas, Londra: Penguin, 2014

Liddell, Henry George ve Robert Scott. A Greek-English Lexicon, Oxford: Clarendon Press, 1940

Lloyd, G. E. R.. Magic, Reason and Experience. Studies in the Origin and Development of Greek Science, Cambridge: Cambridge University Press, 1979

Locke, John. Two Treatises of Government, Peter Laslett (ed.), Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Texts in the History of Political Thought), 1999

Maio, Dennis Peter. “*Politeia* and Adjudication in Fourth-Century B.C. Athens,” 28 The American Journal of Jurisprudence 16, 1983, ss.16-45

McIlwain, Charles Howard. *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund, 1975

Ober, Josiah. "Law and Political Theory," *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005

Ober, Josiah. "The *Polis* as a Society. Aristotle, John Rawls and the Athenian Social Contract," *The Ancient Greek City-State: Symposium on the occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters July, 1-4 1992*, Mogens Herman Hansen (ed.), Kopenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1993

Oder, Bertil Emrah. *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasalcılık*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2004

Orhan, Özgüç. "Terimlere Dair Açıklama," *Aristoteles, Politika*, İstanbul: Pinhan, 2018

Özbudun, Ergun. *Anayasalcılık ve Demokrasi*, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017

Özenç, Berke. *Hukuk Devleti. Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi*, İstanbul: İletişim, 2014

Pindar. *Olympian Odes. Pythian Odes*, William H. Race (ed. ve çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1997

Pindaros. *Bütün Zafer Şarkıları*, Erman Gören (çev.), İstanbul: YKY, 2015

Polybius. *The Histories. Volume I*, W. R. Paton (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1998

Polybius. *The Histories. Volume III*, W. R. Paton (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1979

Pomeroy, Sarah B.. *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi. Siyaset, Toplum ve Kültür*, Oğuz Yarlıgâş (çev.), İstanbul: Alfa, 2016

Plato. *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*. R. G. Bury (çev.), Cambridge: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1929

Rhodes, P. J. *Antik Yunan'ın Kısa Tarihi*, Cumhur Atay (çev.), İstanbul: İletişim, 2019.

Roberts, John (ed.). *The Oxford Dictionary of the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2007

Ryan, Alan. *On Politics: A History of Political Thought From Herodotus to the Present*, Londra: Penguin, 2013

Sartori, Giovanni. "Constitutionalism: A Preliminary Discussion," 56 *The American Political Science Review* 4, 1962, ss. 853-864

Shear, Julia L.. *Polis and Revolution. Responding to Oligarchy in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011

Ste. Croix, G.E.M de. *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi, Çağdaş Sümer (çev.)*, İstanbul: Yordam, 2013

Teegarden David A.. *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton: Princeton University Press, 2014

Teziç, Erdoğan. *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, 21. Baskı, İstanbul: Beta, 2017

Thomas, Rosalind. "Writing, Law, and Written Law," *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Michael Gagarin ve David Cohen (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2005

Thucydides. *The Peloponnesian War*, Martin Hammond (çev.), Oxford: Oxford University Press (Oxford World's Classics), 2009

Uslu, Ateş. *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş. Tarih yazımı, Temel Yaklaşımlar ve Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017

Wallace, Robert W.. "Revolutions and a New Order in Solonian Athens and Archaic Greece," *Origins of Democracy in Ancient Greece*, Kurt A. Raaflaub, Josiah Ober ve Robert W. Wallace (ed.), Berkeley: University of California Press, 2007, ss. 49-82

Wilson, Nigel (ed.). *Encyclopedia of Ancient Greece*, Londra: Routledge, 2010

Yarlıgaş, Oğuz. "Eski Yunan Medeniyeti," *İnsanın Tarih Yolculuğu*, Ferzan Durul (ed.), İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, 2020, ss. 147-165